

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ,
ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

*Ο Ελληνικός Στρατός στη Μικρά Ασία
την περίοδο 1921-1922:
Ο Αντίκτυπος της Πορείας προς το Τέλος
στον Ελληνικό Τύπο*

ΤΣΟΥΚΝΙΔΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2022

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ,
ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

***Ο Ελληνικός Στρατός στη Μικρά Ασία
την περίοδο 1921-1922:
Ο Αντίκτυπος της Πορείας προς το Τέλος
στον Ελληνικό Τύπο***

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση
εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη
Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία
στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου**

ΤΣΟΥΚΝΙΔΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2022

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Παναγιώτα Τσουκνίδα, 2022

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει
απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του
Πανεπιστημίου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Τσουκνίδα Παναγιώτα, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *Ο Ελληνικός Στρατός στη Μικρά Ασία την περίοδο 1921-1922: Ο Αντίκτυπος της Πορείας προς το Τέλος στον Ελληνικό Τύπο*, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

ΤΣΟΥΚΝΙΔΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	ΣΕΛ.
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	10
ABSTRACT	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	12
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.

Η Εμπλοκή των Συμμάχων και άλλων Χωρών στη Μικρασιατική Εκστρατεία

	Εισαγωγή	22
1.1	Η Ιταλία	24
1.2	Η Γαλλία	27
1.3	Η Γερμανία	31
1.4	Η Μεγάλη Βρετανία	33
1.5	Η Σοβιετική Ένωση	37
1.6	Οι Η.Π.Α.	38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Ο Ελληνικός Στρατός στη Μικρά Ασία (1919-1922) και η στήριξή του από τους Μικρασιάτες, το παλάτι, τις κυβερνήσεις και την Εκκλησία

	Εισαγωγή	40
2.1	«Η Μικρασιατική Άμυνα» - Η Αυτονόμηση της Ιωνίας	42

2.2	Ο ρόλος του Παλατιού	46
2.3	Ο ρόλος της πολιτικής ηγεσίας	49
2.4	Η συμβολή της Εκκλησίας	57
2.5	Ο ρόλος του Ελληνικού Στρατού	60
	Εισαγωγή	60
2.5.1	Οι πολεμικές ενέργειες του 1921	65
2.5.2	Οι πολεμικές ενέργειες του 1922	69

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Το Τέλος της Εκστρατείας

3.1.	Η Τελική τουρκική επίθεση	72
3.2.	Οι τελευταίες ώρες της Σμύρνης	76

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

		82
	Αντί επιλόγου	83

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

		84
	Πηγές	84
	Βιβλιογραφία – Αρθρογραφία	84

Τσουκνίδα Παναγιώτα

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: *Ο Ελληνικός Στρατός στη Μικρά Ασία την περίοδο 1921-1922: Ο Αντίκτυπος της Πορείας προς το Τέλος στον Ελληνικό Τύπο*

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτη επιβλέπουσα (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου), Κατερίνα Παπαζαχαρία,
Λέκτορας

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αντώνης Κλάψης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Μάριος Ευρυβιάδης, Καθηγητής

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά την οικογένειά μου, που στήριξε ψυχολογικά και ηθικά την προσπάθεια της μεταπτυχιακής έρευνας.

Την κυρία Αικατερίνη Παπαζαχαρία, την επιβλέπουσα την εργασία, για την εμπειριστατωμένη καθοδήγηση, το ενδιαφέρον, τη συμπαράσταση, τη στήριξη, την υπομονή, την έγνοια της και τη φροντίδα που έδειξε από την αρχή, σε κάθε βήμα έως και το τέλος της εργασίας, για τη δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας και γρήγορης απάντησης στις απορίες μου. Μέσω της ιστοσελίδας του μαθήματος, στο διαδικτυακό ιστότοπο του Πανεπιστημίου, μου πρόσφερε πλούσιες βιβλιογραφικές προτάσεις και τη δυνατότητα πρόσβασης σε πολλούς ιστότοπους ψηφιοποιημένων αρχείων. Κυριολεκτικά ήταν “δίπλα” μου. Ευχαριστώ επίσης το Συντονιστή του μαθήματος, Επίκουρο καθηγητή, κύριο Αντώνη Κλάψη για την κατανόηση, τη στήριξη και τη βοήθεια στην επιλογή της εργασίας και τη δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας και τον καθηγητή, κύριο Μάριο Ευρυβιάδη για τη συμπαράσταση, την ενθάρρυνση και την επικοινωνία.

Ευχαριστώ επίσης το Διευθυντή της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου, κύριο Χρήστο Παναγή και τον βιβλιοθηκονόμο, κύριο Χρήστο Κώτσια που εμπλούτισαν την έρευνα προσφέροντάς μου επιπλέον ψηφιακό υλικό, το Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου που μέσω του προγράμματος “Των εξ Αποστάσεως Σπουδών” μου έδωσε τη δυνατότητα απόκτησης Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών.

Ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Λαμίας, τον κύριο Σπύρο Πιλάτο και την κυρία Κωνσταντίνα Σκουρτιά για το ενδιαφέρον και τη βοήθεια στην αναζήτηση και εύρεση του κατάλληλου υλικού, όπως και στην προϊσταμένη των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.) στη Λαμία, κυρία Σοφία Βακιρτζηδέλη για την όμορφη συνεργασία και καθοδήγηση. Τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον πνευματικό μου πατέρα, αρχιμανδρίτη π. Σεραφείμ Μαργαρίτη, για την παρότρυνσή του να αγωνίζομαι και να προοδεύω.

Αφιέρωση

Την εργασία αυτή αφιερώνω, εν είδη μνημοσύνου,
στους παππούδες μου,
Νικόλαο και Μιχαήλ,
που συμμετείχαν σ' αυτήν την εκστρατεία,
καθώς και σε όλους, άρχοντες και αρχόμενους της εποχής,
που αγωνίστηκαν ο καθένας από το μετερίζι του,
να συμβάλουν στην επίτευξη
του οράματος της Μεγάλης Ιδέας,
στην προσπάθεια της Μάνας - Πατρίδας
να αγκαλιάσει όλα της τα παιδιά.

Περίληψη

Στα πλαίσια της επιβολής της Συνθήκης του Μούδρου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η Ελλάδα έστειλε στρατό στη Σμύρνη εκ μέρους των συμμάχων της Entente. Η άρνηση ομάδας Τούρκων στρατιωτικών να δεχτούν τη Συνθήκη μετατρέπει την αποβίβαση του στρατού σε Εκστρατεία.

Οι Τούρκοι με αρχηγό το Mustafa Kemal παίρνουν τα όπλα και πολεμούν ενάντια στις σύμμαχες χώρες που είχαν καταλάβει ήδη το περισσότερο μέρος της Τουρκίας. Αφού νικούν την Αρμενία και αποχωρούν οι στρατοί κατοχής της Γαλλίας και της Ιταλίας, μένει μόνος ο Ελληνικός Στρατός.

Οι κυβερνήσεις της Αθήνας, ο βασιλιάς, το Πατριαρχείο, η Διοίκηση της Σμύρνης και ο Ελληνικός Στρατός με συναίσθηση της ιστορικής ευθύνης προσπαθούν να φέρουν σε πέρας την ειρήνευση στην Ανατολή. Όμως η αποφασιστικότητα του Kemal να μην παραχωρήσει σπιθαμή μικρασιατικού εδάφους, η άφθονη υλική βοήθεια από τη Ρωσία, η συνθηκολόγησή του με τη Γαλλία και την Ιταλία, που ζήτησαν και κέρδισαν οικονομικά προνόμια στην περιοχή, τον οδήγησαν στην τελική νίκη τον Αύγουστο του 1922.

Η Ελλάδα με τις πληγές του πολιτικού διχασμού ακόμη ανοιχτές και τη φίλη και μοναδική σύμμαχο που έμεινε έως το τέλος, Βρετανία, να κρατά ουδέτερη θέση για να μη δυσαρεστήσει τους μουσουλμάνους κατοίκους των αποικιών της, νικήθηκε από τον εθνικιστικό τουρκικό στρατό. Ο Ελληνικός Στρατός εγκαταλείπει τα μικρασιατικά εδάφη μαζί με εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες.

Λέξεις κλειδιά:

αλλαγή κυβέρνησης, εθνική καταστροφή, Μικρασιατική Εκστρατεία, ουδετερότητα Μ. Βρετανίας, συμμαχικά - οικονομικά συμφέροντα

Abstract

As part of the imposition of the Treaty of Mudros on the Ottoman Empire, Greece sent an army to Smyrna on behalf of the Entente allies. The refusal of a group of Turkish soldiers to accept the Treaty turns the disembarkation of the army into a Campaign.

The Turks led by Mustafa Kemal take up arms and fight against the allied countries who had already occupied most of Turkey. After Armenia is defeated and the occupying armies of France and Italy withdraw, the Greek Army is left alone.

The governments of Athens, the king, the Patriarchate, the Administration of Smyrna and the Greek Army with a sense of historical responsibility are trying to bring about pacification in the East. But Kemal's determination not to cede a speck of Asia Minor territory, abundant material aid from Russia, his capitulation to France and Italy, who demanded and won economic privileges in the region, led to his final victory in August 1922.

Greece, with the wounds of political division still open and its friend and only ally remaining until the end, Britain, keeping a neutral position so as not to displease the Muslim inhabitants of its colonies, was defeated by the nationalist Turkish army. The Greek Army leaves the lands of Asia Minor along with hundreds of thousands of refugees.

Keywords:

allied economic interests, Asia Minor Campaign, British neutrality, change of government, national disaster,

Εισαγωγή

Η επέτειος των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή προσανατόλισε τη μεταπτυχιακή μου έρευνα και εργασία προς αυτή την κατεύθυνση τιμής ένεκεν των συμμετεχόντων παντοιοτρόπως στο εθνικό αυτό γεγονός.

Αρχική μου σκέψη ήταν η συλλογή ονομάτων, στοιχείων και πληροφοριών για την παρουσία και εγκατάσταση των προσφύγων στο χωριό μου, στο Μώλο Φθιώτιδας. Μετά την από κοινού έρευνα στα αρχεία του χωριού με τον υπεύθυνο υπάλληλο, κύριο Κώστα Μακρόπουλο, και την αδυναμία εύρεσης του ανάλογου υλικού, μάθαμε πως το αρχείο εκείνης της εποχής είχε καεί από τους Γερμανούς στην Κατοχή.¹

Κατόπιν η έρευνα στράφηκε στον ευρύτερο χώρο του νομού Φθιώτιδας. Η συζήτηση με τη κυρία Βακίρτζηδέλη, προϊσταμένη των Γ.Α.Κ., Ν. Φθιώτιδας, έδειξε ότι δε διασώζονται εφημερίδες αυτής της χρονικής περιόδου, ενώ υπάρχουν των προηγούμενων ετών καθώς και μετά το 1928.

Στράφηκα λοιπόν στη μελέτη των γεγονότων, συγκυριών, παραγόντων και προσώπων που πλαισίωσαν το ιστορικό αυτό γεγονός.²

Στόχος μου είναι να προβάλλω τους παράγοντες εντός και εκτός του ελληνισμού που επηρέασαν αποφάσεις, στάσεις και εξελίξεις.³

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν ήταν: Πώς αντιλήφθηκε ο ελληνικός Τύπος της εποχής την εξέλιξη και την πορεία της Εκστρατείας; Κατά πόσο εργάστηκε για την αναζήτηση της αλήθειας και κατά πόσο ενημέρωνε το αναγνωστικό κοινό; Τα δημοσιεύματα προσέγγιζαν την Εκστρατεία ως υπόθεση και ως αποτέλεσμα κυβερνητικών αποφάσεων και πολιτικών ελιγμών ή την εκλάμβαναν ως αποτέλεσμα συμμαχικών και διεθνών επεμβάσεων και συμφερόντων; Οι σύμμαχοι στήριζαν την εντολή που έδωσαν στα Ελληνικά Στρατεύματα και ποιος ήταν ο ρόλος τους στη διάρκεια της Εκστρατείας; Και συγκεκριμένα γιατί η Ιταλία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ προσεταιρίστηκαν τον Kemal; Γιατί η Βρετανία ήταν η μόνη που επέμενε να στηρίζει, διπλωματικά πια, την Ελληνική Εκστρατεία, αν και έβλεπε

¹ Ευχαριστώ την κυρία Μαρία Καρπέτα, συνταξιούχο υπάλληλο του Δήμου Μώλου, για τη χρήσιμη πληροφορία που μου έδωσε.

² Ως εκ τούτου ο αρχικός τίτλος (Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στη Φθιώτιδα) διαμορφώθηκε ως «Ο Ελληνικός Στρατός στη Μικρά Ασία την περίοδο 1921-22: Ο αντίκτυπος της πορείας προς το τέλος στον ελληνικό τύπο».

³ Στην εργασία χρησιμοπορώ και θεωρώ ως χώρο ζωτικό του ελληνισμού τα Μικρασιατικά εδάφη, παρόλο που δεν ανήκαν διοικητικά στο Ελληνικό κράτος.

το οικονομικό και στρατιωτικό αδιέξοδο της Ελλάδας; Γιατί η στήριξη δεν ήταν φανερή και τι σήμαινε στην πράξη η ουδετερότητα; Πώς ο ανταγωνισμός της με τη Γαλλία επηρέασε τις εξελίξεις στην Ανατολή; Γιατί οι Μπολσεβίκοι βοήθησαν την εθνικιστική Τουρκία στην προσπάθεια αποτίναξης των συμμαχικών στρατευμάτων κατοχής; Ποιες ήταν οι ενέργειες των μικρασιατών, κυρίως των δυτικών παραλιών, να συμβάλουν στην προστασία και στην αυτονόμησή τους; Κατά πόσο ο Κωνσταντίνος υποστήριξε την προσπάθεια επιβολής της Συνθήκης των Σεβρών; Πώς ενήργησαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για να ενισχύσουν το Στρατό και πώς αντιμετώπισαν την έλλειψη χρημάτων και την ανάγκη για την προστασία των χριστιανών της Ανατολής; Πώς συνεργάστηκε η Ανατολική Εκκλησία με τις χριστιανικές Εκκλησίες της Δύσης ώστε να βρει συμπαραστάτη στα εθνικά θέματα; Πώς κινήθηκε η τουρκική πλευρά, Σουλτάνος και Kemal, για να αποφευχθεί η εθνική ταπείνωση; Αυτά τα ερωτήματα θα γίνει προσπάθεια να απαντηθούν με τη μελέτη των εφημερίδων και της σχετικής βιβλιογραφίας.

Η εργασία κατανέμεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο χωρίζεται σε έξι υποκεφάλαια και πραγματεύεται τη θέση των ευρωπαίων και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής απέναντι στην Εκστρατεία.

Το δεύτερο κεφάλαιο χωρίζεται σε πέντε υποκεφάλαια και αποτυπώνει τις ενέργειες του μικρασιατικού ελληνισμού, του βασιλιά, των κυβερνήσεων και της Εκκλησίας για να στηρίξουν την ελληνική στρατιωτική παρουσία στη Μικρά Ασία. Το πρώτο υποκεφάλαιο αναφέρεται στη «Μικρασιατική Άμυνα» και την προσπάθεια Αυτονομίας της Ιωνίας. Τα υπόλοιπα τρία υποκεφάλαια αναφέρονται στο ρόλο του βασιλιά, των κυβερνήσεων και της Εκκλησίας. Ενώ το πέμπτο υποκεφάλαιο αναφέρεται στις μάχες και στην προέλαση του Ελληνικού Στρατού. Χωρίζεται σε δύο υπό –υποκεφάλαια, στις πολεμικές ενέργειες του 1921 και του 1922.

Θέλω να επισημάνω στον αναγνώστη ότι στα υποκεφάλαια που παρουσιάζονται οι ενέργειες των κυβερνήσεων και του Στρατού γίνεται αναλυτικότερη αναφορά σε όλη τη χρονική περίοδο που διεξάγεται η Εκστρατεία, ώστε να είναι κατανοητότερες οι ενέργειές τους.

Το τρίτο κεφάλαιο χωρίζεται σε δυο υποκεφάλαια και αφορούν την τελική τουρκική επίθεση και τις τελευταίες αγωνιώδεις ενέργειες των χριστιανών για να

γλιτώσουν από τις σφαγές και τα μαρτύρια. Η τελευταία πράξη του δράματος παίζεται στη Σμύρνη εκεί από όπου ξεκίνησε η μεγαλειώδης απόβαση.

Αν και η διαμονή μου σε επαρχιακό χωριό, μακριά από τις κεντρικές υπηρεσίες και βιβλιοθήκες, θεωρήθηκε αρχικά ανασταλτικός παράγοντας για την έρευνα, η πλουσιοπάροχη προσφορά ψηφιακού υλικού από την υπεύθυνη καθηγήτρια της μεταπτυχιακής έρευνας μέσα από την ιστοσελίδα του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου και μέσα από το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο καθώς και η πρόσβαση στη ψηφιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου ήταν σωτήρια, αφού από εκεί αντλήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών.

Αρχικώς συμβουλευτήκα όλα τα βοηθήματα που προσφέρουν οι καθηγητές και οι βοηθητικές υπηρεσίες της Σχολής για την ορθή γραφή μιας μεταπτυχιακής εργασίας.

Συμβουλευτήκα τις ψηφιοποιημένες εφημερίδες της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, το ψηφιακό αρχείο του Γενικού Επιτελείου Στρατού, του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος, του Ελευθερίου Βενιζέλου, τα πρακτικά Συνεδριάσεως της Βουλής, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Οι πλούσιες βιβλιογραφικές προτάσεις καθώς και πολλές άλλες πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές που μου διατέθηκαν από τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου μου απέδωσαν τα πλείστα από τα στοιχεία που χρειαζόμουν.

Από τη ψηφιακή συλλογή εφημερίδων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων μελέτησα τις αντιβενιζελικές εφημερίδες των Αθηνών *Εμπρός* του Δημήτριου Καλαποθάκη, ένθερμο κήρυκα των εθνικών δικαίων, και *Εσπερινή* του Πέτρου Γιάνναρου, καθημερινή, λαϊκίστικη εφημερίδα που οι υπερβολές, οι πηχυαίοι τίτλοι και οι υψηλοί καταγγελτικοί της τόνοι προσέλκυαν το αναγνωστικό κοινό, παρά την αποδεδειγμένη αναξιπιστία της. Την *Καθημερινή* του Γεώργιου Βλάχου, εφημερίδα που πρέσβευε τον έως εξαντλήσεως εθνικό αγώνα στη Μικρά Ασία για την προστασία των χριστιανών της Ανατολής, αλλά, αν και φιλοβασιλική, με άρθρα της στις 14 και 18 Αυγούστου του 1922 εξέφραζε την άποψη ότι η περίοδος των προσπαθειών έληγε και η «περιπέτεια» δεν έπρεπε να συνεχιστεί. Διάβασα επίσης τη βενιζελική εφημερίδα *Εθνος* του Σπύρου Νικολόπουλου, εφημερίδα που τη διέκρινε η μετριοπάθεια και η σοβαρότητα στις πολιτικές τοποθετήσεις της και που δε δίστασε να χαρακτηρίσει το Γούναρη ως «αριστεά των πολιτικών ανδρών», μετά την παραίτηση του Βενιζέλου, το 1915. Μελέτησα την *Εστία*, ιδιοκτησίας των

κυρίων Αχιλλέα και Κύρου Κύρου, εφημερίδα που τη χαρακτήριζε η ευλάβειά της προς την παράδοση και η εγκυρότητα των ειδήσεων.⁴ Συμπληρώνω τα στοιχεία μελετώντας τη συμρναϊκή εφημερίδα *Κόσμος* με διευθυντές το Νικόλαο Νικολαΐδη, Νέστορα Λάσκαρι και Γρηγόριο Μαηδώνη, εφημερίδα εικονογραφημένη, με πλούσια και ποικίλη ύλη, με άρθρα αφιερωμένα σε φιλολογικά, αρχαιολογικά, επιστημονικά και ιστορικά θέματα στην οποία αρθρογραφούσαν λόγιοι που είχαν αποδεχτεί τις ιδέες του δημοτικισμού.⁵ Τη συμρναϊκή, επίσης, πολιτική, εμπορική και φιλολογική εφημερίδα *Αμάλθεια* με διευθυντές τους Σωκράτη Σολομωνίδη και Γεώργιο Υπερίδη, εφημερίδα που την περίοδο της Ελληνικής Διοίκησης εκδόθηκε δισέλιδη, επτάστηλη, σε μεγάλο σχήμα και έπαιξε το ρόλο της πνευματικής τροφού του μικρασιατικού ελληνισμού. Η *Αμάλθεια* διακρίθηκε για τη σοβαρότητα της αρθρογραφίας, την πληρότητα της ειδησεογραφίας και τον πατριωτικό της ζήλο, διατηρήθηκε αδέσμευτη παρά τις προτάσεις εξαγοράς της από τον άγγλο και ρώσο πρεσβευτή (στα μέσα του 19^{ου} αιώνα), προσηλωμένη στη λόγια γλώσσα και μετά το 1922 επιβίωσε για ένα δεκάμηνο ως *Αμάλθεια* Αθηνών.⁶ Τον *Τηλέγραφο Βορείου Ελλάδος*, εκδόσεις του Ν. Δαρβέρη με διευθυντή τον Ν. Βέρρο, και δημοσιογράφους τον Β. Μεσολογγίτη, Κώστα Ποιμενίδη και Θεοφάνη Παναγιωτόπουλο.⁷ Επίσης τη βενιζελική εφημερίδα *Εθνικός Κήρυξ*, *The "National Herald" Progressive Daily Greek Newspaper* της Νέας Υόρκης του Πέτρου Τατάνη, έγκυρη και αξιόπιστη εφημερίδα, που στήριξε τη συνεργασία της ελληνο - ορθόδοξης Εκκλησίας της Αμερικής με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και στάθηκε μαζί με τους ομογενείς παντοιοτρόπως στο πλευρό του ελληνισμού.⁸

Μελέτησα επίσης τα αρχεία του εθνομάρτυρα μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου, την Ιστορία της Μικρασιατικής Εκστρατείας που εκδόθηκε από τη Διεύθυνση

⁴ Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, τόμος Β΄, Αθήνα 2008, σ. 58, 179, 259, 263, 476.

⁵ Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τόμος Β΄, ό.π., σ. 614.

⁶ Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τόμος Α΄, ό.π., σ. 183.

⁷ Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες Αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789 - 1970), Περιγραφικός Κατάλογος*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων & Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993, σ. 326. Βλ. επίσης Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τόμος Δ΄, ό.π., σ. 196.

⁸ Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, τόμος Β΄, ό.π., σ. 55 – 57.

Ιστορίας του Γενικού Επιτελείου του Στρατού και το αρχείο του στρατηγού Παναγιώτη Δαγκλή.

Μελέτησα το βιβλίο του Γεώργιου Γεωργή, *Στις Απαρχές της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*, που με βοήθησε πολύ να αντιληφθώ την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, καθώς και το βιβλίο του Αντώνης Κλάψη, *Στο Κλουβί της Ελλάδας της Στενής μας Κλεισμένοι, Πολιτική και Διπλωματία της Ελληνικής Εθνικής Ολοκλήρωσης 1821-1923*, που καταγράφει την ιστορία της μετεπαναστατικής Ελλάδας, αποκτώντας έτσι πλήρη εικόνα της ιστορίας της.

Επίσης διάβασα το βιβλίο του Γιάννη Γιανουλόπουλου, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και εθνικά θέματα από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*.

Διάβασα το βιβλίο *The Blight of Asia (Η Μάστιγα της Ασίας)* του Αμερικανού διπλωμάτη, Γενικού Προξένου στη Σμύρνη τις περιόδους 1911–1917, 1919–1922 και αυτόπτη μαρτύρα της εθνοκάθαρσης και της μεγάλης πυρκαγιάς, George Horton, που γράφτηκε το 1926.

Το βιβλίο *Les derniers jours de la Smyrne (Οι τελευταίες ημέρες της Σμύρνης)* του Γάλλου δημοσιογράφου, ανταποκριτή της εφημερίδας *Χρόνος – Le Temps* και φιλέλληνα, Rene Ruau, που εκδόθηκε το 1923 και περιέχει μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων.

Τα βιβλία *Η Αποστολή μου στην Αθήνα* και *Τα Μυστικά του Βοσπόρου*, του αμερικανού πρόεδρου της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, Henry Morgenthau.

Το βιβλίο *Η μεγάλη φωτιά, Σμύρνη, Σεπτέμβριος 1922*, του καθηγητή Ureneck Lou. Μελέτησα ακόμη το κεφάλαιο, «*Η διχασμένη χώρα (1913 - 1923)*» από το βιβλίο του Roderick Beaton, *Ελλάδα, Βιογραφία ενός Σύγχρονου Έθνους*, που έχει μια γενική θεώρηση της περιόδου που εξετάζουμε, το βιβλίο του πολεμικού ανταποκριτή, Κώστα Μισαηλίδη, *Η Καταστροφή και οι Τελευταίες Μέρες της Σμύρνης*. Μελέτησα ακόμη πλήθος άλλα βιβλία, πρακτικά συνεδριάσεων και άρθρα που αναφέρονται στη βιβλιογραφία και στις υποσημειώσεις.

Κατέγραψα τις πληροφορίες, τις σύγκρινα και παρατήρησα πως, παρά τη διαφοροποίησή τους, αλληλοσυμπληρώνονται και παρουσιάζουν πτυχές των γεγονότων από άλλη οπτική γωνιά χωρίς να σημαίνει ότι διαφοροποιούνται.

Μετά από τη μελέτη όλου του υλικού που είχα στη διάθεσή μου και τη συγγραφή της εργασίας, αυτό που μου κίνησε το ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα, ήταν η παρασκηνιακή συνεργασία που υπήρχε ανάμεσα σε φιλοκεμαλικά μέλη της σουλτανικής κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη με την κυβέρνηση της Άγκυρας. Επίσης η συνεχιζόμενη, συστηματική και οργανωμένη εξόντωση Ποντίων, Αρμενίων και άλλων πληθυσμών με οδηγίες του πρωθυπουργού και Προέδρου της Εθνοσυνέλευσης της Άγκυρας, Kemal, σε όλη τη διάρκεια της Εκστρατείας, γεγονός που αποδείκνυε την αναγκαιότητα της παραμονής του Ελληνικού Στρατού στην περιοχή και όχι της επιστροφής του, καθώς και το ζήτημα της βοήθειας που προσφέρθηκε κατά την απομάκρυνση των πληθυσμιακών ομάδων την ώρα της τραγωδίας, ως εργαλείο πολιτικής.⁹

⁹ Βλ. σχετικά, Antonis Klapsis, «American Initiatives for the Relief of Greek Refugees 1922 - 1923», *Genocide Studies and Prevention*, τμ. 6, τχ. 1, University of Toronto Press (UTP) 2014, σ. 98 - 106.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

9 ^{ος} αι. π.Χ.		Ελληνικές αποικίες στη Μικρά Ασία
11 ^{ος} -15 ^{ος} αι. μ.Χ.		Υποταγή Μικράς Ασίας σε τουρκικά φύλα
19 ^{ος} αι.		Περίοδος ανάπτυξης
1906-1918		Διωγμοί χριστιανών από Νεότουρκους
1918	17/30.10	Ανακωχή Μούδρου, τέλος πολέμου Entente με Τουρκία, επιβολή όρων στους ηττημένους Τούρκους
1919	Μάρτιος	Απόβαση Ιταλών Μικρά Ασία
	2/15.5	Απόβαση ελληνικού στρατού Σμύρνη
		Λεων. Παρασκευόπουλος, αρχιστράτηγος 1918 - 1920
	8.19.5	Αρ. Στεργιάδης, Διοικητής Σμύρνης
	Ως 9/22.5	Κατάληψη χερσονήσου Ερυθραίας
	Ως 30.5/12.6	Κάλυψη γραμμής 120 χμ. Οδεμήσιο, Αϊβαλή, Πέργαμος, Μαγνησία
	19.5/ 7.6	Απόβαση Kemal, Σαμψούντα
	18/30.6	Αμάσεια, Διακήρυξη Τουρκικής Αντίστασης
	Νοέμβριος	Απόβαση Γάλλων Κιλικία
1920	6/19.6	Άδεια ελληνικής προέλασης Πάνορμο, Ουσάκ, Φιλαδέλφεια,
	12/25.6	Κατάληψη Προύσας
	28.7/10.8	Συνθήκη Σεβρών
	16/28.8	Κατάληψη Ουσάκ

1921	22.8/3.9	Κατάληψη Τσεντίζ, κάλυψη γραμμής 150 χμ.
	1/14.11	Εκλογές - Ήττα Βενιζέλου
	Νοέμβριος	Κατάλυση από Kemal Ποντοαρμενικού κράτους
	9/22.11	Αν. Παπούλας, Διοίκηση Στρατού 1920 - 1922
	6/19.12	Επιστροφή Κωνσταντίνου
	21.2/6.3	Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη Λονδίνου, απόφαση ειρήνευσης με Kemal, ουδετερότητα συμμάχων
	3/16.3	Σύμφωνο Φιλίας Μόσχας - Άγκυρας
	26.3/8.4	Γούναρης πρωθυπουργός
	Μάρτιος	Απομάκρυνση βρετανικού στόλου από Νικομήδεια
	14/27.3	Απόφαση επίθεσης Ε.Σ. για απόκτηση συγκοινωνιακών κόμβων
	23.3/5.4	Μάχη του Ινονού, νίκη Τούρκων, οργανωμένος τουρκικός στρατός
	Απρίλιος	Επιστράτευση
	16.4	Γούναρης Σμύρνη
	30.5/11.6	Κωνσταντίνος, αρχηγός Στρατού
	27.6/9.7	Επίθεση προς δεύτερη εδαφική επέκταση: Εσκή Σεχίρ, Κιουτάχεια, Αφιόν Καρα Χισάρ
	30.6/13.7	Κατάληψη Αφιόν Καρα Χισάρ από 4 ^η μεραρχία
	4/17.7	Κατάληψη Κιουτάχειας από 10 ^η μεραρχία
	6/19.7	Κατάληψη Εσκή Σεχίρ από 7 ^ο σώμα
	15/28.7	Πολεμικό Συμβούλιο Κιουτάχειας - απόφαση για Άγκυρα

1922	29.7/11.8	προέλαση για Άγκυρα (νίκη Καλέ Γκρότο)
	8.8	Διάβαση Σαγγαρίου
	11/23.8	Μάχη Σαγγαρίου
	29.8/10.9	Επιστροφή Στρατιάς αρχική γραμμή (Νικομήδεια - Εσκή Σεχίρ - Κιουτάχεια - Αφιόν Καραχισάρ - ποταμός Μαϊάνδρος)
	3/16.10	Γούναρης στην Ευρώπη
	Οκτώβριος	Δημιουργία Μικρασιατικής Άμυνας
	7/ 20.10	Συνθήκη Franklin – Bouillon, Γαλλία - Kemal
	Δεκέμβριος	Μελέτιος Δ΄ Μεταξάκης, Πατριάρχης
	Μάρτιος	Διάσκεψη Παρίσι, αξίωση από Fethi Vei για εκκένωση Μικράς Ασίας και μετά ειρήνη
		Διχοτόμηση χαρτονομίσματος
	21.4/4.5	Εκκένωση κτίσεων Μικράς Ασίας από Ιταλούς
	9/22.5	Κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη Διοίκηση Στρατιάς Χατζηανέστης
	7/20.6	«Αβέρωφ» βομβαρδισμός αποθηκών λιμανιού Σαμψούντας
	16/29.7	Ελληνικά στρατεύματα στη Θράκη
	18/31.7	Προσπάθεια εφαρμογής σχεδίου Αυτονόμησης Ιωνίας
	13/26.8	Τελική τουρκική επίθεση στο Αφιόν Καρα Χισάρ
	14/27.8	Κατάρρευση Μετώπου
	18.8/31.8	Απόφαση εκκένωσης Μικράς Ασίας από κυβέρνηση
	26.8/8.9.1922	Εντολή στρατιωτικής ηγεσίας για εκκένωση Σμύρνης & συγκέντρωση στρατού στη χερσόνησο της Ερυθραίας
	27.8/9.9	Nurettin Paşa στη Σμύρνη, θάνατος Χρυσοστόμου

30.8/12.9	Φωτιά Σμύρνη
2/15.9	Τέλος επιβίβασης του Α΄ και του Β΄ Σώματος Στρατού από Ερυθραία
5/18.9	Η Επιβίβαση του Γ΄ Σώματος Ελληνικού Στρατού από την Αρτάκη
10/23.9	Mustafa Kemal στη Σμύρνη
25.9/7.10	Ανακωχή των Μουδανιών, λήξη εχθροπραξιών με Τουρκία

Κεφάλαιο 1. *Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η εμπλοκή των Συμμάχων και άλλων χωρών σε αυτή*

Εισαγωγή

Η τύχη της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το λεγόμενο Ανατολικό Ζήτημα, στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ού} αιώνα απασχολεί τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.¹⁰ Μετά την ήττα της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914 - 1918), οι νικήτριες δυτικές συμμαχικές δυνάμεις, με τη Συνθήκη του Μούδρου (17/30.10.1918), της επέβαλαν τους όρους της ειρήνης.¹¹ Σύμφωνα με τη Συνθήκη ορίστηκε η αποστράτευση των Τούρκων, η κατοχή των Δαρδανελίων, του Βοσπόρου και άλλων στρατηγικών σημείων από τα συμμαχικά στρατεύματα και ο έλεγχος στις σιδηροδρομικές γραμμές και διαβάσεις επί του οθωμανικού εδάφους.¹² Έτσι, οι Βρετανοί κατέλαβαν τη Μοσούλη, την Αλεξανδρέττα, την Κωνσταντινούπολη, τη Νικομήδεια, τη Σαμψούντα και τα Δαρδανέλια, οι Γάλλοι την Κιλικία και τη Συρία, οι Έλληνες και οι Ιταλοί αποβίβασαν στρατό στα δυτικά μικρασιατικά παράλια.¹³ Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έμεινε ελεύθερο ένα μικρό μέρος στην κεντρική Ανατολία. Η παρουσία των στρατευμάτων της Entente όμως, δημιούργησε αισθήματα ταπείνωσης σε φανατικούς εθνικιστές Τούρκους και πολλοί αξιωματικοί του στρατού αρνήθηκαν να παραδώσουν τα όπλα.

Οι Σύμμαχοι, και προπάντων η Μ. Βρετανία, μη θέλοντας και μη δυνάμενοι να αντεπεξέλθουν με στρατό στην επίτευξη της ειρήνης στην Ανατολή, δίνουν εντολή στην ελληνική κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου (1864 - 1936) να αποβιβάσει στρατό στη Σμύρνη. Η Ελλάδα αποδέχεται την εντολή, μια και η απόβαση του

¹⁰ Το Ανατολικό Ζήτημα ανάγεται στην εποχή που ακολούθησε το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1768 - 1774) και διευθετήθηκε το 1923, Χρυσόστομος Τσίτερ, *Το Αρχείο του Εθνομάρτυρα Σμύρνης Χρυσόστομου*, τόμος Γ΄, Αλέξης Αλεξανδρής (επίμ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σ. 285. Για το Ανατολικό Ζήτημα βλ. περισσότερα, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Εστία, ³2019, σ. 69 - 81. Βλ. επίσης, Ιωάννης Δημάκης, *Η Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος 1683-1923*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Τομέας Ιστορίας. Βλ. ακόμη, Σταμάτιος Λάσκαρης, *Διπλωματική Ιστορία της Συγχρόνου Ευρώπης 1914 - 1936*, Θεσσαλονίκη 1954. Βλ. περαιτέρω, Μαρία Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί Λαοί (14^{ος} - 19^{ος} αι.)*, Ιωάννινα 1978. Βλ. ακόμη, Γεράσιμος Κακλαμάνης, *Το Ανατολικό Ζήτημα Σήμερα*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1998.

¹¹ Για την πολιτική που διαμόρφωσαν οι σύμμαχοι την περίοδο 1914 έως 1922 στη Μέση Ανατολή βλ. περισσότερα, David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Holt, 2009.

¹² Σβολόπουλος, ό.π., σ. 151.

¹³ George Horton, *Η Μάστιγα της Ασίας*, Εστία, Αθήνα ²1993, σ. 330.

στρατού σε έδαφος που κατοικείται από ομοεθνείς πληθυσμούς συνάδει με την πραγμάτωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας αλλά και με την επιθυμία των εμπορών και εφοπλιστών της Αθήνας για την απόκτηση νέων χώρων για την επέκταση των επιχειρήσεών τους.¹⁴ Η εξυπηρέτηση συγχρόνως των συμμαχικών συμφερόντων της δίνει την ελπίδα για την οικονομική, ηθική και υλική στήριξή τους.

Όμως η απόβαση του Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη έδωσε το έναυσμα της αντίστασης των Τούρκων, κυρίως των Νεότουρκων,¹⁵ κατά των στρατευμάτων κατοχής. Ο Mustafa Kemal Atatürk (1881 - 1938), Τούρκος στρατιωτικός που είχε διακριθεί στον πόλεμο της Τριπολίτιδας και στη νίκη κατά των συμμάχων στην εκστρατεία της Καλλίπολης (Φεβρουάριος 1915 - Ιανουάριος 1916), τέσσερις μέρες μετά την ελληνική απόβαση μετατέθηκε στη Σαμψούντα. Εκεί διορίστηκε από το σουλτάνο Μωάμεθ ΣΤ΄ (1861 – 1926), ως στρατιωτικός επιθεωρητής των Ανατολικών Επαρχιών με αποστολή να καταστείλει κάθε κίνημα εναντίον του και να επιβάλει τη Συνθήκη του Μούδρου.

Ο Kemal με εφάλτήριο την περιοχή της Ανατολίας που δεν ελεγχόταν από τους συμμάχους, αντίθετα από τις αρμοδιότητες που του είχαν ανατεθεί, ηγήθηκε επαναστατικής επιτροπής ενάντια στο Σουλτάνο, απέρριψε τους συμμαχικούς όρους της Ειρήνης και ξεκίνησε ένοπλο αγώνα.¹⁶ Με αρχικό πυρήνα του στρατού του τις τουρκικές μονάδες του μετώπου του Καυκάσου τις οποίες οι σύμμαχοι είχαν παραλείψει να ζητήσουν τη διάλυση, νίκησε το στρατό του Σουλτάνου,¹⁷ σχημάτισε επαναστατική κυβέρνηση, τη νέα Μεγάλη Εθνοσυνέλευση με έδρα την Άγκυρα και

¹⁴ Henry Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 Το Έπος της Εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα 1994, σελ. 53.

¹⁵ Για τους Νεότουρκους βλ. περισσότερα, Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204 - 1985*, Βάνιας 2005, σ. 332. Βλ. επίσης του ιδίου, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908 - 1912)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 205 – 266, 235 – 269, 371 – 396. Βλ. ακόμα, Henry Morgenthau, *Τα Μυστικά του Βοσπόρου, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Εκστρατεία Καλλίπολης – Νεότουρκοι – Διωγμοί Ελλήνων – Γενοκτονία Αρμενίων*, Τροχαλία, Νέα Σμύρνη ³1998, σ. 205 – 219. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Το Νεοτουρκικό Κίνημα και ο Ελληνισμός, 1908 - 1912: Οι Ιστορικές Καταβολές στη Μακεδονία*, Ηρόδοτος 2002.

¹⁶ Τα όπλα που χρησιμοποίησε τα προμηθεύτηκε από αποθήκες που φυλάσσονταν από τους Βρετανούς και που ήταν τα δικά τους όπλα τα οποία είχαν κατασχεθεί μετά την ήττα τους στον πόλεμο, Αρχηγείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασία 1919-1922, Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνην (Μάιος 1919- Μαΐου 1920)*, Έκδοσης Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1957, σ. 82. Βλ. ακόμη, Παντελής Ι. Καψής, *Πώς επήγαμε στη Σμύρνη Και πώς εφύγαμε : Δημοσιογραφικά αναμνήσεις του κ. Π. Ι. Καψή*, Έκδοσης της "Εφημερίδος των Αθηνών Τυπογραφεία : Εκδοτικού Οίκου Διονυσίου Χ. Μαρούλη, Αθήνα 1934, σ. 139.

¹⁷ Ενώ μέχρι το Σεπτέμβριο του 1922 διαφαίνεται η στήριξη της κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης προς τον Kemal, βλ. *Καθημερινή*, 20.7/2.8.1922.

κήρυξε τον «Τουρκικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας» απέναντι στην Entente και στους συμμάχους της και στους Αρμενίους.

Το Νοέμβριο του 1920 διέλυσε το Ποντοαρμενικό κράτος,¹⁸ εκδίωξε τους μη μουσουλμάνους άντρες, έσφαξε τα γυναικόπαιδα και μετά στράφηκε κατά των αγγλικών, γαλλικών και ελληνικών στρατών κατοχής. Οι σύμμαχες χώρες, που βρίσκοντας σε εμπόλεμη κατάσταση από το 1914, μη θέλοντας να συνεχιστούν άλλο οι πολεμικές συγκρούσεις, προσπάθησαν να έρθουν σε συμβιβασμό με τον Kemal. Η θέση τους λοιπόν απέναντι στην ελληνική εντολή, που ούτε ομόφωνη ήταν, ούτε απόλυτα σαφής εξαρχής, κατά τη διάρκεια της Εκστρατείας άλλαξε.¹⁹

1.1 Η Ιταλία

Η προοπτική της ελληνικής επικράτησης στη Μ. Ασία δεν ήταν ιδιαίτερα ευχάριστη για την Ιταλία. Η Ιταλία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ξεκινά μια αποικιοκρατική και επεκτατική πολιτική φιλοδοξώντας να αναδειχτεί σε μεσογειακή δύναμη. Κατέχει ήδη τα Δωδεκάνησα από τους Οθωμανούς (1912), ενώ οι σύμμαχοι της είχαν υποσχεθεί (17/30.4.1917), μετά τη νίκη τους στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τη ζώνη της Σμύρνης και της ενδοχώρας. Στο δισταγμό τους όμως να συναινέσουν στην κατάληψή της, η Ιταλία, το Μάρτιο του 1919, απάντησε με αποβίβαση στρατού της. Η ιταλική ζώνη κατοχής εκτεινόταν από την Αττάλεια, τη Μάκρη, την Αλικαρνασό ως τη Σκαλανόβα. Η πιθανότητα στρατιωτικής επέκτασής της ως τη Σμύρνη ανάγκασε τη Βρετανία και τη Γαλλία να δώσουν εντολή στην Ελλάδα να φέρει εκείνη στρατό στο λιμάνι αυτό. Μετά την ελληνική απόβαση, το Ιταλικό Προξενείο της πόλης έγινε το κέντρο υπονόμευσης της Ελληνικής Διοίκησης της Ιωνίας, που υπέθαλπε την ανθελληνική δράση των κεμαλικών και των λεβαντίνων της Σμύρνης.²⁰ Το Ιταλικό Προξενείο, σε συνεργασία με ξένους διπλωματικούς

¹⁸ Για το κίνημα Ανεξαρτησίας του Πόντου βλ. περισσότερα, Βλάσης Αγτζίδης, «Το κίνημα ανεξαρτησίας του Πόντου και οι αυτόνομες Ελληνικές περιοχές στη Σοβιετική Ένωση του μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 9, 1992, σ. 170, 167, 176.

¹⁹ René Puaux, *Οι Τελευταίες Ημέρες της Σμύρνης*, Νεοελληνική Ιστορική Βιβλιοθήκη, Ιστορητής 1993, σ. 21. Βλ. επίσης, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα του Πολέμου και του Διχασμού», στο Καραπάνου Άννα (επίμ.): *Η Αττική Γη Υποδέχεται τους Πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Δεκέμβριος 2006, σ. 17.

²⁰ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 320. (Φραγκο)λεβαντίνοι είναι οι κάτοικοι της Εγγύς Ανατολής με ευρωπαϊκή καταγωγή, οι οποίοι πλούτισαν λόγω των διομολογήσεων και δεν έκρυβαν τα ανθελληνικά τους αισθήματα, βλ. Καψής, *Πώς επήγαμε στη Σμύρνη Και πώς εφύγαμε*, ό.π., σ. 147. Βλ. περισσότερα Horton, ό.π., σ. 262. Βλ. επίσης, Μιχαήλ Λ., Ροδάς, *Η Ελλάδα στην Μικρά Ασία (1918 - 1922), Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Λαβύρινθος, 2019, σ. 50 – 52. Για τη δυσαρέσκεια της Ιταλίας με την ελληνική απόβαση στη Σμύρνη, βλ. *Εστία*, 5/18.5.1919.

κύκλους της Πόλης και με τα μέλη της Ειδικής Οργάνωσης του Κομιτάτου «*Ένωση και Πρόοδος*» με πρωτοστάτη το δημοσιογράφο Hasan Taksin, ήταν οι κύριοι υπεύθυνοι για τα προσχεδιασμένα αιματηρά επεισόδια που συντελέστηκαν τη μέρα της αποβίβασης του Ελληνικού Στρατού, που σκοπό είχαν τη σπίλωση της Ελληνικής Διοίκησης στα μάτια των συμμάχων και των Τούρκων.²¹

Από τη ζώνη της ιταλικής κατοχής, την περιοχή των Σοκίων (παλαιά Μαιανδρούπολη), οι άτακτοι Τσέτες,²² χρησιμοποιώντας και ιταλικά πυροβόλα, εισέρχονταν στην ελληνική ζώνη, διέπρατταν εγκλήματα σε βάρος των χριστιανών αλλά και αντικεμαλικών μουσουλμάνων και επέστρεφαν προστατευόμενοι από τα ιταλικά αγήματα. Οι *ζεϊμπέκοι*, τούρκικες ένοπλες ομάδες που χρησιμοποιούνταν ως χωροφύλακες, εξοπλισμένοι από τους Ιταλούς, δρούσαν στην ιταλική ζώνη ενάντια στους χριστιανούς. Ενώ οι Ιταλοί και οι μουσουλμανικές οικογένειες που είχαν λάβει πιστοποιητικά «*προστατευομένων υπηκόων*» από τους Ιταλούς αθωώνονταν όταν συλλαμβάνονταν από τις ελληνικές αρχές για κατασκοπεία, χάρη στο δικαίωμα της «*ετεροδικίας*».²³

Ο ιταλικός στρατός κατοχής είχε στενή συνεργασία με το Nureddin Paşa (1873 – 1932), το στρατιωτικό διοικητή του βιλαετίου Αϊδινίου (25.10/7.11.1918 έως 4/17.3.1919) και εχθρικά διακείμενο στην Ελλάδα, που εκείνο το χρονικό διάστημα είχε απομακρυνθεί από τη θέση του διοικητή με τη μεσολάβηση του μητροπολίτη Σμύρνης, Χρυσοστόμου Καλαφάτη (1867 - 1922), εξαιτίας της γνωστοποίησης των σχεδίων για σφαγή του ελληνικού στοιχείου.²⁴

Ο λόγος της ανθελληνικής αυτής πολιτικής των Ιταλών και των Γάλλων, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν ότι επιθυμούσαν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δυσανασχετούσαν με τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιζε η Βρετανία συνεργαζόμενη με την Ελλάδα στη διεύθυνση του Ανατολικού Ζητήματος. Εναντιώθηκαν λοιπόν σε αυτή την πολιτική της Βρετανίας με το να γίνουν οι προστάτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποσπώντας οικονομικά

²¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919 - 1922*, Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 2001, σ. 63,70.

²² Οι Νεότουρκοι για τις βιαιοπραγίες χρησιμοποιούσαν άτακτους ληστές, τους Τσέτες, που τους στρατολογούσαν και τους εξόπλιζαν. Αυτοί είχαν γίνει το φόβητρο των μη μουσουλμάνων έως και την τελική εκδίωξη των τελευταίων με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Βλ. περισσότερο, Γεώργιος Κωστής, *Θρίαμβος - Προδοσία - Καταστροφή... Η Ελλάδα Μεταξύ Πολέμου και Ειρήνης (1877 - 1923)*, τόμος Α΄, Δρόμων, Αθήνα 2006, σ. 170.

²³ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 96, 155. Βλ. επίσης, Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 284.

²⁴ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 45, 57. Βλ. επίσης, Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 311.

ανταλλάγματα από την επαναστατική κυβέρνηση του Kemal. Ο Ιταλός Ύπατος Αρμοστής στην Κωνσταντινούπολη, κόμης Carlo Sforza (1918), έγινε ο μυστικός σύμβουλος των Τούρκων εθνικιστών.²⁵ Ήταν αυτός που πρότεινε στη σουλτανική κυβέρνηση να σταλεί ο Kemal επικεφαλής της επιθεώρησης του 3^{ου} Σώματος Στρατού στο Ερζερούμ. Με προσωπική του επέμβαση του δόθηκε άδεια για αποβίβαση στη βρετανοκρατούμενη Σαμψούντα και τον ενθάρρυνε να ξεκινήσει το εθνικιστικό κίνημα δίνοντάς του υποσχέσεις για ηθική και υλική συμπαράσταση από την ιταλική κυβέρνηση του Vittorio Emanuele Orlando (1860 - 1952).²⁶

Οι συνεχόμενες κυβερνητικές αλλαγές στην Ιταλία και η σταθερή κεμαλική αντίσταση οδήγησαν τους Ιταλούς στην απομάκρυνση από την ιδέα της εδαφικής κατοχής και στην προσέγγιση του Καθεστώτος της Άγκυρας για την εξασφάλιση οικονομικών συμφωνιών στο τουρκικό έδαφος.

Έτσι σταδιακά υπέγραψαν συμφέρουσες συμφωνίες με την εθνικιστική κυβέρνηση. Το Μάρτιο του 1920 στο San Remo συμφωνήθηκε η εκκένωση του Ικονίου. Στην εγκαταλελειμμένη περιοχή εισήρθε ο κεμαλικός στρατός με αποτέλεσμα οι Γάλλοι στα αριστερά τους να μείνουν ακάλυπτοι.²⁷ Το Μάρτιο του 1921 υπογράφηκε ιταλοτουρκικό Σύμφωνο που τους παραχωρούνταν οικονομικά προνόμια στην Ποντοηράκλεια.²⁸

Οι Ιταλοί επίσης πέτυχαν « [...] να βρει διέξοδο το ιταλικό εμπόριο, υποθήκη επί των δημοσίων έργων, των έργων της πολιτικομηχανικής και ηλεκτρικών μηχανών, των μεταλλείων, των ναυπηγείων, της οδοποιίας, μερίδιο στα γεωργικά προϊόντα, εργάτες για τις σιδηροδρομικές γραμμές,²⁹ αλλά και πετρελαιολογικές παραχωρήσεις».³⁰ Προσπάθησαν επίσης, αποτυχημένα, να καταστήσουν το λιμάνι της Αττάλειας, που ήταν ιταλική βάση, το μεγαλύτερο της Ανατολικής Μεσογείου. Σε δημοσίευσμά της η εφημερίδα *Κόσμος*, στις 2/15.4.1921 γράφει σχετικά: «Ο Κιρκάσιος Υπ. Εξωτερικών της Άγκυρας Bekir Sami Beis και ο μεγάλος βεζίρης Tefik Paşa μετά τη Διασυμμαχική Διάσκεψη του Λονδίνου παραμένουν στην Ιταλία για να συζητήσουν».³¹ Ο λόγος της

²⁵ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 265, 317, 388. Βλ. επίσης, *Καθημερινή*, 1/14.5.1921.

²⁶ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 330.

²⁷ Δ.Ι.Σ., *Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνην*, σ. 313.

²⁸ *Κόσμος*, 3/16.3.1921.

²⁹ Στο ίδιο, 22.6/5.7.1922.

³⁰ *Εθνικός Κήρυξ*, Νέα Υόρκη 25.8/7.9.1922.

³¹ Οι Κιρκάσιοι είναι λαός στο Βόρειο Καύκασο κατά μήκος της βορειοανατολικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας. Τώρα ανήκει στη Ρωσία. Ο μεγαλύτερος όμως πληθυσμός του ζει στην Τουρκία, βλ. Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', ό.π., σ. 375.

παραμονής τους είναι το ότι οι Ιταλοί θέλουν το λιμάνι της Αττάλειας να το καταστήσουν το μεγαλύτερο της Ανατολικής Μεσογείου, ώστε να έχει το μονοπώλιο στο εμπόριο της περιοχής». ³²

Από το λιμάνι αυτό προμήθευαν τους εθνικιστές με λαθραίο πολεμικό υλικό ως το 1921. ³³ Από την εφημερίδα *Αμάλθεια* μαθαίνουμε ότι: «Οι περιπολίες των ελληνικών αρχών συνέλαβαν το ιταλικό ατμόπλοιο "Amrasie" να τους μεταφέρει όπλα από το λιμάνι της Αττάλειας στη Μερσίνη». ³⁴

Στο διπλωματικό τομέα πρώτοι οι Ιταλοί πρότειναν την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών σε βάρος της Ελλάδας στη Διασυμμαχική Συνάντηση στο Παρίσι, στις 24.1/6.2 1921, μετά την πολιτειακή αλλαγή στην Ελλάδα (Νοέμβριος 1920). ³⁵ Το Μάρτιο του 1921 ο κόμης C. Sfortsa, από τη θέση του Υπ. Εξωτερικών πλέον, σε συνεδρίαση της ιταλικής βουλής, δηλώνει την «απόφαση των συμμάχων για ουδετερότητα απέναντι στις νέες επιχειρήσεις του Ελληνικού Στρατού». ³⁶

Τελικά στις 21.4/4.5.1922 οι Ιταλοί εκκένωσαν τις μικρασιατικές κτίσεις τους στην περιοχή του Μαιάνδρου ποταμού, γεγονός που ανάγκασε το Διοικητή της Στρατιάς της Μικράς Ασίας, αρχιστράτηγο Αναστάσιο Παπούλα (1857 - 1935) να διαθέσει μεραρχίες στρατού για να διαφυλάξει την τάξη στην περιοχή, αποσπώντας τες έτσι από το κυρίως Μέτωπο του πολέμου.

Την σταθερά ανθελληνική εξωτερική πολιτική της Ιταλίας την ακολούθησε και το κράτος του Βατικανού. Ο πρωθυπουργός Luigi Facta (1861 - 1930) και ο Πάπας Πίος ΙΑ' (6.2.1922 – 10.2.1939), απέρριψε ο πρώτος και άφησε αναπάντητες ο δεύτερος, τις επανειλημμένες εκκλήσεις του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου για τη στήριξη του χριστιανικού μικρασιατικού πληθυσμού. ³⁷

1.2 Η Γαλλία

Η γαλλική παρουσία στην Εγγύς Ανατολή έχει την αρχή της το 16^ο αιώνα με την ίδρυση γαλλικών σχολείων ιεραποστολής. Το Νοέμβριο του 1919 η Γαλλία με τα

³²Κόσμος, 2/15.4.1921.

³³«Η ουδετερότητα των συμμάχων στην πράξη σήμαινε πώληση όπλων στον Kemal και αντιθέτως απαγόρευση προμήθειας όπλων για την Ελλάδα και απαγόρευση του δικαιώματος νηοσιών σε ιταλικά και γαλλικά πλοία», Κόσμος, 4/17.5.1922.

³⁴Αμάλθεια, 3/16.3. 1922.

³⁵Κόσμος, 3/16.1.1921.

³⁶Στο ίδιο, 11/24.3.1921.

³⁷Η έκκληση στάλθηκε στις 15/28.4.1922, Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', ό.π., σ. 379.

στρατεύματά της κατέλαβε τη Συρία, την Κιλικία και το Λίβανο.³⁸ Από τον επόμενο όμως μήνα η πολιτική της αλλάζει και με τη μεσολάβηση του διπλωμάτη François Georges Picot (1870 - 1951) προσπάθησε, αποτυχημένα, να συνάψει συμφωνία με τον Kemal, γιατί « [...] οι θυσίες σε αίμα και χρήμα ανησυχούσαν τις γαλλικές κυβερνήσεις».³⁹

Όταν την άνοιξη του 1920 η Γαλλία έλαβε και επίσημα την εντολή από το Ανώτατο Συμμαχικό Συμβούλιο για τη διοίκηση της Συρίας και της Κιλικίας, βρισκόταν ήδη σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Τούρκους εθνικιστές που αρνούνταν να αναγνωρίσουν την κατοχή των εδαφών τους.

Ο πρωθυπουργός της, Georges Benjamin Clemenceau (1917 - 1920), που προκειμένου η Ελλάδα να συμμετάσχει στη συμμαχική εκστρατεία εναντίον των Μπολσεβίκων (Ιανουάριος 1919), της υποσχέθηκε τη στήριξη του στην κατοχή της Σμύρνης, τον Ιούλιο του 1919 την προέτρεψε να εγκαταλείψει την αλαζονική συμπεριφορά σε βάρος των Τούρκων.⁴⁰ Ενώ από τις αρχές του 1920 άρχισε να υποστηρίζει την απομάκρυνση των Ελλήνων από τη Μ. Ασία.⁴¹

Μετά την ήττα του στις εκλογές, η επόμενη κυβέρνηση του Εθνικού Μετώπου, Bloc National (άνοιξη 1920 - 1921), τάχτηκε φανερά υπέρ της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Μάιο του 1920 συζητείται για πρώτη φορά ανάμεσα στις κυβερνήσεις της Άγκυρας και της Γαλλίας η εκκένωση της Κιλικίας από τα γαλλικά στρατεύματα με οικονομικά ανταλλάγματα.

Επί πρωθυπουργίας του Aristide Briand (Ιανουάριος 1921 - Ιανουάριος 1922) συγκαλείται η Διασυμμαχική συνάντηση στο Παρίσι (24.1/6.2.1921) που, με την πρόφαση της επιστροφής του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ (1868 - 1923) στον ελληνικό θρόνο (6/19.12.1920), προτάθηκε η αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών υπέρ των Τούρκων.⁴²

³⁸ Ήδη από το 1916 οι κυβερνήσεις του Λονδίνου και του Παρισιού, με την υπογραφή του Συμφώνου Sykes-Picot, είχαν συμφωνήσει ως προς τον διαμελισμό της μεταπολεμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε σφαίρες επιρροής και οικονομικής εκμετάλλευσης, βλ. Horton, ό.π., σ. 277. Βλ. επίσης, Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', ό.π. σ. 321.

³⁹ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 314.

⁴⁰ Γεώργιος Γιαννακόπουλος Α. (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 - 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, IV, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, Το Χρονικό της Μικρασιατικής Περιπέτειας 1919-1922)*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 86.

⁴¹ Horton, ό.π., σ. 287.

⁴² *Κόσμος*, 3/16.1.1921. Για το πρωτόκολλο με τους όρους της «Γαλλοκεμαλικής Συμφωνίας περί Κιλικίας», βλ. *Καθημερινή*, 2/15.3.1921.

Ο προσωπικός φίλος του πρωθυπουργού, φραγκολεβαντίνος βουλευτής Henri Franklin – Bouillon, μεσολαβεί και υπογράφεται η ομώνυμη Συνθήκη με την κυβέρνηση της Άγκυρας στις 7/20 Οκτωβρίου 1921.⁴³ Ο *Κόσμος* σε δημοσίευσμά του στις 3/16 Μαρτίου 1922 ανέφερε σχετικά με τη διμερή Συνθήκη:

*«Η Συνθήκη, με την υπογραφή της οποίας αναγνωρίζεται de facto από τη Γαλλία η κεμαλική κυβέρνηση, προβλέπει την εκκένωση της Κιλικίας και την παράδοση στους Τούρκους όλου του πολεμικού υλικού της, της σιδηροδρομικής γραμμής και των τελωνείων της».*⁴⁴

Έτσι, τον Ιανουάριο του 1922, δόθηκε εντολή από τους Γάλλους για δωρεάν παραχώρηση του πολεμικού υλικού στους Τούρκους: ντουφέκια Μάουζερ, φυσίγγια, άλογα, στρατιωτικές στολές εκστρατείας, 10 αεροπλάνα με τα ανταλλακτικά τους και ολόκληρο το τηλεπικοινωνιακό υλικό των Αδάνων. Επίσης θα στέλνονταν Γάλλοι τεχνικοί στην Άγκυρα για την εκπαίδευση του κεμαλικού στρατού.⁴⁵ Ενώ ο Γάλλος δημοσιογράφος Γκωβαίν ανακάλυψε και δημοσίευσε στο γαλλικό Τύπο την κρυφή συμφωνία παράδοσης των γαλλικών όπλων στον κεμαλικό στρατό, γεγονός που έφερε μεγάλη αγανάκτηση στο γαλλικό λαό.⁴⁶

Μετά τη γαλλοτουρκική συμφωνία οι Τούρκοι μετέφεραν από την Κιλικία σημαντικές δυνάμεις τους ενάντια του ελληνικού Μετώπου.⁴⁷

Η απομάκρυνση των Γάλλων από την Κιλικία ήταν μεγάλη νίκη για το τουρκικό στρατόπεδο, αλλά και μεγάλη συμφορά για τους χιλιάδες χριστιανικούς πληθυσμούς που προστάτευε ως τότε ο γαλλικός στρατός.⁴⁸ Η δίμηνη προθεσμία που δόθηκε για να εκκενωθεί η περιοχή βρήκε τους Έλληνες, Αρμενίους και αντικεμαλικούς Τούρκους να σπεύδουν να φύγουν επιβιβαζόμενοι σε πλοία.

«Οι υποσχέσεις των Γάλλων ότι οι Τούρκοι δε θα πειράζουν κανέναν δεν έπεισαν τους κατοίκους των περιοχών που είδαν ότι τα οικονομικά συμφέροντα των Μεγάλων μπήκαν πάνω από την προστασία της ζωής τους. Σύνολο 60.000 χριστιανοί της Κιλικίας μεταφέρθηκαν με τρία μεταγωγικά

⁴³ *Καθημερινή*, 25.10/8.11.1921. Βλ. επίσης, Horton, ό.π., σ. 287. Βλ. ακόμη, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 66. Βλ. επίσης, Γιάννης Μουρέλος, «Η γαλλοτουρκική προσέγγιση του 1921: Το σύμφωνο Franklin-Bouillon και η εκκένωση της Κιλικίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4, 1983, σ. 211 - 276.

⁴⁴ *Κόσμος*, 3/16.3.1922.

⁴⁵ Horton, ό.π., σ. 322. Για την πώληση όπλων στον Kemal και τη ρήξη Ελλάδας - Γαλλίας, βλ. και *Καθημερινή*, 17.2./2.3.1922.

⁴⁶ *Καθημερινή*, 27.9/10.10.1921. Βλ. επίσης, Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, ό.π., σ. 398.

⁴⁷ *Κόσμος*, 24.3/6.4.1922.

⁴⁸ *Καθημερινή*, 4/17.11.1921.

πλοία από το λιμάνι της Μερσίνας και διασκορπίστηκαν πρόσφυγες στα νησιά του Αιγαίου. Οι Γάλλοι έφυγαν σταδιακά, μένοντας τελευταίοι οι υπάλληλοι των σιδηροδρομικών γραμμών. [...] Σε δεινή θέση βρέθηκαν οι Αρμένιοι που φεύγουν για να γλιτώσουν τα αντίποινα, μια και διέθεσαν 10.000 εθελοντές προκειμένου να εδραιωθεί το Γαλλικό Καθεστώς και να αποκατασταθεί η ελευθερία τους στην Ανατολή μετά τη μακροχρόνια εκδίωξή τους».⁴⁹

Η κυβέρνηση του Raymond Poincaré (1922 - 1924) που ακολούθησε συνέχισε τη φιλότουρκη εξωτερική πολιτική. Στη Συνδιάσκεψη μάλιστα (Παρίσι, Μάρτιος 1922) πρότεινε να επανέλθει η τουρκική επικυριαρχία στη Σμύρνη.⁵⁰ Για τη Γαλλία η παρουσία του Ελληνικού Στρατού και η πιθανότητα νίκης του, ήταν ενάντια στα γαλλικά γεωπολιτικά και οικονομικά συμφέροντα, αφού οι Γάλλοι επενδυτές κατείχαν τις περισσότερες μετοχές από όλες τις ευρωπαϊκές εταιρείες που ιδρύθηκαν στην Εγγύς Ανατολή (το 70%). Οι γαλλικές επενδύσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπολογίζονται σε 3.000.000.000 φράγκα. Οι Γάλλοι μέτοχοι του δημόσιου οθωμανικού χρέους μαζί με άλλους επενδυτές συγκροτούσαν σημαντικό φορέα πίεσης στη γαλλική κυβέρνηση, lobby.⁵¹ Την εξωτερική πολιτική της Γαλλίας, λοιπόν, κατεύθυνε η προάσπιση των κερδοσκοπικών συμφερόντων του ισχυρότατου γαλλικού χρηματιστικού ομίλου «Μάρσαλ και Μπάουερ». Η εφημερίδα *Κόσμος* αναδημοσίευσε άρθρο γαλλικής εφημερίδας που ανέφερε: «*Τα τουρκικά τραπεζογραμμάτια που κατείχε από το 1914 ο Όμιλος αυτός μαζί με τους τόκους οχτώ χρόνων άξιζαν 340.000.000 φράγκα, τα οποία θα κερδίζονταν μόνο αν παρέμενε ακέραιη και δε διαμελιζόταν η Τουρκία*».⁵² Οι γαλλικές κυβερνήσεις, για να κατοχυρώσουν τα συμφέροντά τους, εν όψει της τελικής επίθεσης του Kemal, τον εξοπλίζουν με οχήματα και πολεμοφόδια και αρνούνται τις νηοψίες που επιχειρούν οι ελληνικές κυβερνήσεις στην προσπάθειά τους να εμποδίσουν την προμήθεια όπλων στον κεμαλικό στρατό. Δικαιολογούνται ότι: «*Αν δεν πουλήσουν εκείνοι όπλα στον Κεμάλ, θα τα προμηθευτεί ούτως ή άλλως από τις γερμανικές βιομηχανίες με τη μεσολάβηση των Μπολσεβίκων*».⁵³ Άλλωστε οι

⁴⁹ *Κόσμος*, 7/20.10.1921.

⁵⁰ *Εμπρός*, 17/30.8.1922.

⁵¹ Horton, ό.π., σ. 169.

⁵² *Κόσμος*, 27.7/9.8.1922, *Les entretiens économiques et Financiers*, στο φύλλο της στις 20.7/2.8.1922 σε άρθρο του Jaques Bonzon.

⁵³ Στο ίδιο, 25.6/7.7.1922.

Γάλλοι είχαν κατασκευάσει εργοστάσιο πυρομαχικών στα Άδανα που κάλυπτε με μεγάλες ποσότητες τις ανάγκες του εθνικιστικού στρατού.⁵⁴

Ο γαλλικός Τύπος και η κοινή γνώμη δίστανται. Φιλότουρκες εφημερίδες γράφουν: «*Η Τουρκία σεβάστηκε τη συνθήκη των Σεβρών ενώ οι Έλληνες έκαναν απόβαση*».⁵⁵ Φιλότουρκοι κύκλοι υποστηρίζουν την ένωση των δύο κυβερνήσεων στην Τουρκία για να μπορέσουν να νικήσουν τον Ελληνικό Στρατό.⁵⁶

Οι φοιτητές στο Παρίσι από την άλλη, έκαναν συλλαλητήρια διαμαρτυρόμενοι για τις φρικαλεότητες των Τούρκων ενάντια των μουσουλμάνων και χριστιανών που διαπράττονταν καθημερινά και αποκάλυπτα και που εντάθηκαν δραματικά μετά την απομάκρυνση των Γάλλων.⁵⁷

1.3 Η Γερμανία

Η Γερμανία είχε ανέκαθεν φιλοτουρκική πολιτική. Η προσέγγιση της Τουρκίας από τη Γερμανία είχε ξεκινήσει πολλά χρόνια πριν.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ακόμη, χρόνια της μεγάλης βιομηχανικής και οικονομικής της ανάπτυξης, επεδίωξε και βρήκε στο πρόσωπο της παρακμάζουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τη διέξοδο που αναζητούσε από τα ασφυκτικά της σύνορα. Μέσα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μπόρεσε να απλώσει την επιρροή της προς την Ανατολή, να διεισδύσει οικονομικά, να βρει έναν σύμμαχο και αγοραστή των βιομηχανικών της προϊόντων,⁵⁸ αλλά και να γίνει ο προστάτης της.⁵⁹ Την εποχή αυτή προωθήθηκαν μεγάλα έργα υποδομής, όπως το μεγαλόπνοο έργο της σιδηροδρομικής σύνδεσης του Βερολίνου με την Κωνσταντινούπολη, τη Βαγδάτη και τον Περσικό Κόλπο.⁶⁰

Η Γερμανία, αντίθετα από τις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, διατήρησε τις φιλικές σχέσεις με το Σουλτάνο Abdul Hamid Β' και μετά από τις αρμενικές σφαγές που

⁵⁴ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 418.

⁵⁵ *Κόσμος*, 13/26.10.1921.

⁵⁶ Στο ίδιο, 17/30.7.1922.

⁵⁷ Στο ίδιο, 14/27.7.1922. Βλ. επίσης Horton ό.π., σελ. 323. Μετά την εκκένωση της Κιλικίας από τους Γάλλους, ακολούθησαν σφαγές εναντίον των Ελλήνων και των Αρμενίων και εγκατάσταση Τούρκων εθνικιστών στην περιοχή.

⁵⁸ Για τη διείσδυση του γερμανικού κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. περισσότερα, Lothar Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914-1918, Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg*, Rütten & Loening Verlag, Berlin 1963, σ. 22 – 23, 144 - 145.

⁵⁹ Πάνος Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία, από τη Βασίλη στον 21^ο αιώνα*, τόμος Α', Εστία, Αθήνα 2009, σ. 340. Βλ. επίσης Morgenthau, *Τα Μυστικά του Βοσπόρου*, σ. 67, 87, 117.

⁶⁰ Τσακαλογιάννης, ό.π., σ. 366.

διέπραξε το 1895 - 1896.⁶¹ Με το καιρό τα δύο κράτη οδηγήθηκαν στη συμμαχία που τους έφερε στο ίδιο στρατόπεδο στο Μεγάλο Πόλεμο.⁶²

Ο Γερμανός στρατηγός Otto Liman von Sanders (1855 - 1929) είχε αναλάβει στρατιωτικός σύμβουλος του στρατού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σκοπός της Γερμανίας ήταν η απομόνωση της Ρωσίας από τους συμμάχους της.⁶³

Σύμφωνα με το Horton, η Γερμανία ήταν ο συμπαράστατος των Τούρκων στην πολιτική εξόντωσης των χριστιανών στη Μικρά Ασία. Αν και επιφανειακά διαβεβαίωνε τις ελληνικές διπλωματικές αρχές πως δυσαρεστείται από τους αναγκαστικούς εκτοπισμούς των Ελλήνων από τους Τούρκους, στην πραγματικότητα τους ενίσχυε. Κι αυτό γιατί οι ελληνικοί πληθυσμοί των παράλιων της Μ. Ασίας ήταν εμπόδιο στη γερμανική οικονομική διείσδυση στην Εγγύς Ανατολή, στο δρόμο της Γερμανίας προς τον Περσικό Κόλπο και στην επικοινωνία Βερολίνου - Βαγδάτης. Άλλωστε οι Έλληνες της Μ. Ασίας υποστήριζαν τα συμφέροντα των Βρετανών στην περιοχή.⁶⁴

Στην *Αμάλθεια* διαβάζουμε ότι στις νηοψίες που προέβαινε η ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας « [...] ελέγχτηκε και κρατήθηκε στο λιμάνι της Πάτρας το γερμανικό ατμόπλοιο "Otranto" γιατί μετέφερε εμπόριο πολέμου στους κεμαλιστές».⁶⁵

Ενώ η εφημερίδα *Κόσμος*, μετά από τηλεγράφημα που έλαβε από την Αθήνα, ανέφερε:

«Κεμαλική στρατιωτική αποστολή μετέβηκε στην εσθονική πόλη Ρέβαλ,⁶⁶ για να διαπραγματευτεί με τη γερμανική κυβέρνηση την αγορά πολεμοφοδίων. Προς υποστήριξη της αποστολής, ο υπουργός εξωτερικών της Ρωσίας Τσιτσερίν (Georgi Chicherin) διακοινώνει και παρακαλεί το Βερολίνο για την παραχώρηση όπλων στους κεμαλικούς και ομολογεί πως μέχρι τώρα

⁶¹ Morgenthau, ό.π., σ. 241-275.

⁶² "Drag nach Osten" (Οδηγήστε προς την Ανατολή). Αυτό ήταν το σύνθημα του Γερμανικού εθνικιστικού κινήματος του 19^{ου} αι., που αναφέρεται στην ιδέα της γερμανικής εδαφικής επέκτασης προς την Ανατολή, Horton, ό. π., σ. 265.

⁶³ Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, σ. 35.

⁶⁴ Horton, ό.π., σ. 270.

⁶⁵ *Καθημερινή*, 28.2/13.3.1922. Βλ. το ίδιο και *Αμάλθεια*, 3/16.3.1922. Η μεταφορά όπλων γίνεται παρά τον αφοπλισμό και τους οικονομικούς και εδαφικούς περιορισμούς που είχαν επιβληθεί στη Γερμανία στο Συνέδριο των Βερσαλλιών, βλ. αναλυτικότερα στο: Albert S. Lindemann, *A History of Modern Europe - From 1815 to the present*, Κριτική, Αθήνα 2014, σ. 225 – 226, 290 – 291, 328 – 329, 334 – 337.

⁶⁶ Η σημερινή πρωτεύουσα της Εσθονίας, Ταλίν.

*ανεφοδιάζε η Ρωσία τον Kemal, αλλά τώρα αδυνατεί και παρακαλεί τη γερμανική κυβέρνηση να το πράξει».*⁶⁷

Όσο πλησιάζουμε στο τραγικό για τον ελληνισμό τέλος, στο καλοκαίρι του 1922, διαβάζουμε στην *Εστία* για τη δήλωση του γερμανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη ότι « [...] η Γερμανία είναι η ασπίδα της Τουρκίας κατά των διαβημάτων των άλλων δυνάμεων».⁶⁸ Και στη σμυρναϊκή εφημερίδα: «Στην Άγκυρα φιλοξενούνται από τον Kemal Γερμανοί αξιωματικοί της αεροπορίας, φορώντας τούρκικες ενδυμασίες, που ήρθαν για να «διοργανώσουν» αεροδρόμιο».⁶⁹

1.4 Η Μεγάλη Βρετανία

Η βρετανική πολιτική, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα ήταν φιλότουρκη. Πάγια τακτική της Βρετανίας ήταν η διαφύλαξη της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αιτία της πολιτικής αυτής ήταν ο αντιπερισπασμός στις επεκτατικές διαθέσεις της Ρωσίας στην Εγγύς Ανατολή και ο φόβος τουρκικών ραδιουργιών ανάμεσα στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς των Ινδιών και της Αιγύπτου που θα στρέφονταν εναντίον της.⁷⁰ Ο David Lloyd George (1863 - 1945) το Νοέμβριο του 1912 είναι ο πρωθυπουργός που ανέτρεψε αυτή την εξωτερική πολιτική.⁷¹ Στο εξής η Ελλάδα θα γίνει ο εκπρόσωπος των βρετανικών συμφερόντων στην Ανατολική Μεσόγειο και θα κερδίσει σύμμαχο στην επίτευξη των εθνικών της στόχων.⁷²

Μετά την ανακωχή και τη Συνθήκη του Μούδρου βρετανικός στόλος πλέει στην Προποντίδα, στο Βόσπορο και στα Δαρδανέλια.⁷³ Η Κωνσταντινούπολη βρίσκεται υπό την κατοχή της και τα στρατεύματά της έχουν καταλάβει τις πετρελαιοφόρες περιοχές της Μοσούλης και του Καυκάσου. Ο Lloyd George με γνώμονα τα βρετανικά συμφέροντα παρεμβαίνει στις συνομιλίες για τη διευθέτηση της

⁶⁷ *Κόσμος*, 5/18.4.1921, σε άρθρο με τίτλο: «Ο Κεμάλ έμεινε χωρίς πολεμοφόδια, η Ρωσία αδυνατεί να του προμηθεύσει».

⁶⁸ *Εστία*, 24.7/6.8.1922.

⁶⁹ *Κόσμος*, 9/22.6.1922.

⁷⁰ Ο άγγλος πρωθυπουργός Benjamin Disraeli (1804 - 1881) ήταν υπέρ της άγγλο - τουρκικής φιλίας. Horton. ό.π. σ. 34, 42, 263, 267.

⁷¹ Βλ. περισσότερα, David Lloyd George, *War Memories of David Lloyd George*, τόμος I, Chapel River Press, 1934. Βλ. ακόμη, David Lloyd George, *War Memories of David Lloyd George*, τόμος III, Ivor Nicholson & Watson, 1934.

⁷² Μιχαηλίδης, ό.π., σελ. 14.

⁷³ *Κόσμος*, 22.6/5.7.1922: «Για την Αγγλία προέχουν οι στρατιωτικοί και εκπολιτιστικοί παράγοντες επιβολής της ειρήνευσης, όπως η ελεύθερη διέλευση των Στενών, η προστασία των χριστιανικών και μη Οθωμανών πληθυσμών».

Συνθήκης των Σεβρών και αποφασίζεται η αποστολή στρατού στη Σμύρνη. Όσο στην πρωθυπουργία ήταν ο Βενιζέλος, προσωπικός του φίλος, τα δύο στρατεύματα, το βρετανικό και το ελληνικό, επιχείρησαν από κοινού το καλοκαίρι του 1920 και κατάφεραν τη διεύρυνση της μικρασιατικής ζώνης κατοχής, μειώνοντας τις επιθέσεις των άτακτων τουρκικών ομάδων εναντίον του Ελληνικού Στρατεύματος και εξασφαλίζοντας προστασία στο βρετανικό στόλο.⁷⁴

Μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές και την επάνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο, η πολιτική του Άγγλου πρωθυπουργού, σε αντίθεση με των Γάλλων και Ιταλών δεν άλλαξε ριζικά.⁷⁵ Ματαιώνεται η παροχή των δόσεων του δανείου προς ενίσχυση της Ελλάδας, αλλά συνεχίζεται η διπλωματική στήριξη της νέας ηγεσίας για τη συνέχιση της Εκστρατείας γιατί, όπως διαβάζουμε στην *Αμάλθεια* « [...] ο *Lloyd George* ελπίζει ότι ο Ελληνικός Στρατός θα καταφέρει να επιβάλει στην κεμαλική κυβέρνηση τους όρους που διαπραγματεύονται στις Βερσαλλίες».⁷⁶

Σε άλλο δημοσίευμα, η *Αμάλθεια* ανέφερε πως:

«Από τις αρχές του 1921 η ενδυνάμωση του κεμαλικού στρατού και ο εφοδιασμός του από τους Μπολσεβίκους, η αδυναμία του Ελληνικού Στρατού να πετύχει ουσιαστικές νίκες, η εγκατάλειψη από τους Γάλλους και τους Ιταλούς των μικρασιατικών εδαφών κατοχής τους, ο εξουθενωμένος από τους πολυχρόνιους πολέμους βρετανικός στρατός και στόλος προβληματίσαν τον Άγγλο πρωθυπουργό για τη δυνατότητα ειρήνευσης στην Ανατολή»,⁷⁷

γι' αυτό και ενθάρρυνε παρασκηνιακά την ελληνική ηγεσία, που επιθυμούσε τη διεύρυνση του Μετώπου, έως την τελική εξόντωση του κεμαλισμού.⁷⁸

Σημαντική παράμετρος για τη διακριτική στήριξη της Ελλάδας ήταν και η τυχόν δυσарέσκεια των μουσουλμάνων υπηκόων της Αυτοκρατορίας με την παρουσία χριστιανικού στρατού στην Κωνσταντινούπολη,⁷⁹ έδρα του *Χαλιφάτου*.⁸⁰ «*H*

⁷⁴ Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 14.

⁷⁵ *Κόσμος*, 3/16.1.1921: Η Αγγλία δεν επιθυμεί την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών και αναγνωρίζει τον Κωνσταντίνο στον ελληνικό θρόνο αρκεί να συνεχίσει την πολιτική του Βενιζέλου κατά των Τούρκων.

⁷⁶ *Αμάλθεια*, 8/21.3.1922.

⁷⁷ Στο ίδιο, 14/27.8. 1922.

⁷⁸ *Εμπρός*, 21.8/3.9.1922: «*H Βρετανία* δε θέλει να φύγει ο Ελληνικός Στρατός γιατί είναι η μόνη εγγύηση για τις μειονότητες».

⁷⁹ Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', σ. 383: Στην Αγγλία το Συντηρητικό Κόμμα, οι στρατιωτικοί κύκλοι και το Foreign Office υποστήριζαν ότι η Αγγλία πρέπει να δείξει ουδέτερη στάση στην ελληνοτουρκική διένεξη για να μην εξεγερθούν οι μουσουλμάνοι στις Ινδίες. Επίσης στην εφημερίδα *Κόσμος*, 15/28.7.1922, διαβάζουμε: «*H Αγγλία* και η *Γαλλία* είναι της άποψης ότι ο έχων την *Τουρκία* έχει και το μουσουλμανικό κόσμο».

φιλελληνική στάση της βρετανικής κυβέρνησης είχε ήδη προκαλέσει αιματηρές εξεγέρσεις στην Ινδία, στην Αίγυπτο και στην Παλαιστίνη εναντίον των εκεί άγγλων στρατιωτών».⁸¹

Στα πλαίσια της συμμαχικής απόφασης για ουδετερότητα που πάρθηκε στη συνδιάσκεψη του Λονδίνου (21.2/6.3 - 5/18.3.1921) « [...] ο βρετανικός στόλος απομακρύνθηκε από το λιμάνι της Νικομήδειας, αφήνοντας ουσιαστικά μόνους τους Έλληνες σε μια ελληνοτουρκική πλέον πολεμική επιχείρηση».⁸² Σχετικά με την ουδετερότητα της Βρετανίας διαβάζουμε σε άρθρο της εφημερίδας *Κόσμος*: «Στη διάσκεψη του Λονδίνου προκηρύσσεται μεν ουδετερότητα, αλλά, παραχωρείται η ελευθερία στο ιδιωτικό εμπόριο των συμμαχικών χωρών για την πώληση όπλων στους εμπόλεμους».⁸³ Επίσης σε άλλο άρθρο ο Υφυπουργός Εξωτερικών της Αγγλίας, Cecil Bisshopp Harmsworth (1869 – 1948), δηλώνει ότι: «Η Αγγλία κρατά ουδέτερη στάση απέναντι στις πολεμικές επιχειρήσεις που διαπράττονται τώρα, αλλά παραμένει η εμπόλεμη κατάσταση αφού δεν έχει επικυρωθεί η Συνθήκη των Σεβρών».⁸⁴

Σε άλλο δημοσίευμα ο Lloyd George φαίνεται να απέφυγε να πάρει σαφή θέση απέναντι στο ελληνικό αδιέξοδο όταν ζητήθηκε η στήριξή του από τον πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη (1867 - 1922) κατά την περιοδεία του στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες το χειμώνα 1921 - 1922.⁸⁵ Από τη μία θεωρεί εγγύηση για τις μειονότητες τον Ελληνικό Στρατό, αλλά από την άλλη δε θέλει να έρθει σε ρήξη ούτε με το μουσουλμανικό στοιχείο, ούτε με τους συμμάχους.

⁸⁰ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία εκείνη την εποχή ήταν το Χαλιφάτο του Ισλάμ. Δηλαδή ήταν το κράτος που είχε ηγέτη τον ανώτατο θρησκευτικό αρχηγό των Σουνιτών Μουσουλμάνων, τον θρησκευτικό ηγέτη που ήταν ο τοποτηρητής και ο επίσημος διάδοχος του Μωάμεθ. Με άλλα λόγια η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν κάτι παραπάνω από ένα ισλαμικό κράτος. Οι σουλτάνοι είχαν στα χέρια τους την κεντρική διοίκηση όλου του ισλαμικού κόσμου. Ο εκάστοτε σουλτάνος ήταν εκτός από αυτοκράτορας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο πνευματικός – θρησκευτικός ηγέτης (χαλίφης) όλου του μουσουλμανικού κόσμου. Αυτή η μορφή της κεντρικής διακυβέρνησης του Ισλάμ, το Χαλιφάτο ως πολιτικό- θρησκευτικό κράτος, καταργήθηκε το 1924 από τον τούρκο ηγέτη Mustafa Kemal. Θεόδωρος Γ. Κουτρούμπας, «110 χρόνια πριν από το ‘21: Η σφαγή του Μητροπολίτη Νέων Πατρών και ο μύθος της αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στα χρόνια της Οθωμανικής κατοχής», 6 Ιουλίου 2021, [110 χρόνια πριν από το ‘21: Η σφαγή του Μητροπολίτη Νέων Πατρών και ο μύθος της αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στα χρόνια της Οθωμανικής κατοχής | Πεμπτουσία](#) (ημερομηνία πρόσβασης: 5/8/2022).

⁸¹ *Εσπερινή*, 18/31.8.1921. Βλ. επίσης, Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 62.

⁸² *Κόσμος*, 18/31.3.1921.

⁸³ Στο ίδιο, 31.7/13.8.1921.

⁸⁴ Στο ίδιο, 5/18. 4.1921.

⁸⁵ Ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης είναι ένας από τους έξι πολιτικούς και στρατιωτικούς που δικάστηκε από το έκτακτο Στρατοδικείο και εκτελέστηκε στο Γουδί ως υπεύθυνος της Μικρασιατικής Καταστροφής, στις 15 Νοεμβρίου 1922.

Η Βρετανική αντιπολίτευση, οι περισσότεροι πολιτικοί παράγοντες, καθώς και οι στρατιωτικοί σύμβουλοι του πρωθυπουργού ήταν αντίθετοι με την τακτική του για την εξακολούθηση του πολέμου στη Μικρά Ασία.⁸⁶ Από μερικούς κύκλους προκλήθηκε μεγάλη αντίδραση όταν η Ελλάδα αποφάσισε να κατάσχει την Πόλη στην προσπάθεια πίεσης για τη συντόμευση του πολέμου.⁸⁷

Αντίθετα, ο βρετανικός λαός δυσανεστέεται από την άρνηση της κυβέρνησης της Άγκυρας να δεχτεί την απόφαση των νικητών, όπως και από τις ειδήσεις που έφταναν για τις σφαγές των χριστιανών,⁸⁸ κατάγγελλε τις βιαιότητες,⁸⁹ ενώ ζητούσε από την κυβέρνησή του τη στήριξη της Ελληνικής Στρατιάς.⁹⁰

Η αγγλική πολιτική μέχρι την τελική ήττα του Ελληνικού Στρατού θα παραμείνει ουδέτερη μεν, αλλά ενθαρρυντική στην προσπάθεια του ελληνισμού προς την Άγκυρα.⁹¹ Ο διθυραμβικός λόγος του πρωθυπουργού στις 4/17 Αύγουστου 1922 στο αγγλικό Κοινοβούλιο υπέρ της Ελλάδας θα δημιουργήσει στην Ελλάδα φρούδες ελπίδες για μελλοντική υποστήριξη και στον Kemal θα δώσει το έναυσμα για την τελική επίθεση.

Παρακολουθώντας τις ανταποκρίσεις από τις βρετανικές εφημερίδες βλέπουμε να δυσανασχετούν με τη βρετανική κυβέρνηση, υπεύθυνη για την αποστολή του Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη και για την απραξία της απέναντι στις διώξεις των χριστιανικών πληθυσμών. Βλέπουμε όμως και φιλοτουρκικές εφημερίδες να στηρίζουν τους μουσουλμάνους και τη φιλοτουρκική πολιτική.

⁸⁶ Η συμριναϊκή εφημερίδα *Αμάλθεια*, 2/15.3.1922, αναμεταδίδει είδηση από τη λονδρέζικη εφημερίδα *Ημερήσιος Κήρυξ*, η οποία επιτίθεται στο Lloyd George για τη φιλελληνική πολιτική του και τη στήριξη του Γούναρη.

⁸⁷ *Κόσμος*, 17/30.7.1922.

⁸⁸ *Αμάλθεια*, 10/23.8.1922: «Οι ξένοι ανταποκριτές από το Ικόνιο πληροφορούν το Βαλκανικό Πρακτορείο Ειδήσεων ότι από τότε που ανακηρύχθηκε η ανεξαρτησία της Ιωνίας, οι κεμαλικοί αφού αδυνατούν να εκδιώξουν τα ελληνικά στρατεύματα από τη Μικρά Ασία εκδικούνται κατά των ανυπεράσπιστων χριστιανικών πληθυσμών».

⁸⁹ Όπως είπε ο Lloyd George: «Η Τουρκία είναι περισσότερο απειλητική και ενοχλητική σε καιρό ειρήνης παρά σε καιρό πολέμου», Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', ό.π., σ. 66.

⁹⁰ *Αμάλθεια*, 3/16.3.1922: «Η Βρετανία στέλνει δυο τάγματα του αγγλικού Μητροπολιτικού Στρατού για να ενισχύσει τα αυτόθι βρετανικά στρατεύματα στην Κωνσταντινούπολη». Η εφημερίδα *Κόσμος*, σε φύλλο της στις 4/17.6.1922 έχει παρόμοια είδηση. Σε άλλο φύλλο της εφημερίδας *Κόσμος*, 16/29.6.1922 διαβάζουμε: «Στη Βουλή των Κοινοτήτων ο Lloyd George και ο κ. Balfour διατυπώνουν την άποψη ότι δεν πρέπει να δειχτεί καμία επιείκεια απέναντι στην Τουρκία γιατί επηρέασε και την Αμερική, ενώ το Ανατολικό Ζήτημα είναι έξω από τα αμερικανικά συμφέροντα» (απόσπασμα από Δόγμα James Monroe για μη ανάμειξη των ευρωπαϊκών δυνάμεων στις πολιτικές υποθέσεις της Αμερικής και το αντίστροφο, 1823).

⁹¹ *Έθνος*, 16/29.8.1922: «Ο Υπουργός Εσωτερικών της Άγκυρας, Fethi Veis, δεν έγινε δεκτός από τους Άγγλους υπουργούς».

1.5. Η Σοβιετική Ένωση

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι εκπρόσωποι της τσαρικής Ρωσίας, ως χώρα υπεύθυνη για τους υποδουλωμένους χριστιανούς, παρακολουθούσαν την κατάσταση του ελληνισμού και αξίωναν την εφαρμογή των διεθνών συνθηκών σε ότι αφορούσε τα προνόμια των ορθοδόξων. Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Ρώσος γενικός πρόξενος στη Σμύρνη, Βελάγιεφ αρχικά και Καλμικώφ αργότερα, προέβαιναν σε παραστάσεις ενώπιον των οθωμανικών αρχών καταγγέλλοντας τους διωγμούς και την καταπίεση των ελληνορθόδοξων και το 1914 ρωσικό πολεμικό πλοίο κατέφτασε στον κόλπο της Σμύρνης για να συμπαρασταθεί και να βοηθήσει στη μετακίνηση των εκτοπισμένων Ελλήνων της Ιωνίας.⁹²

Μετά την πτώση του τσάρου όμως, το νέο καθεστώς στη Σοβιετική Ένωση έδειξε φιλοτουρκική στάση προσπαθώντας να κερδίσει συμμάχους. Τα ρωσικά στρατεύματα αποχώρησαν από τον Ανατολικό Πόντο, την Τραπεζούντα, την Αρμενία και τον Καύκασο που κατείχαν από το 1916, αφήνοντας άφθονο πολεμικό υλικό που θα χρησιμοποιηθεί ενάντια του Ελληνικού Στρατού στη Μικρά Ασία.⁹³

Το Μάρτιο του 1921 υπογράφεται το Σύμφωνο Φιλίας μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και των δυνάμεων του Kemal.⁹⁴ «Ο ρώσος πρέσβης στην Τουρκία, *Semyon Ivanovich Aralov* (1880 – 1969), σε διπλωματικό γεύμα που παράθετε στην εθνικόφρονα κυβέρνηση και στον Πέρση πρεσβευτή τόνισε ότι οι δεσμοί ανάμεσα στη Μόσχα και στην Άγκυρα δεν είναι απλώς αισθηματικοί αλλά και πρακτικοί.»⁹⁵ Η Ρωσία θα προσφέρει σημαντική βοήθεια σε όπλα και σε χρήματα για να επιβληθεί η εθνικιστική αντιστασιακή κυβέρνηση του Kemal και έτσι να επιτευχθεί η απομάκρυνση των ευρωπαϊκών δυνάμεων από το τουρκικό έδαφος.⁹⁶

⁹² Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Β΄, ό.π., σ. 342, (Σύμφωνα με τα σχόλια του επιμελητή της έκδοσης Αλεξάνδρου Αλεξανδρή).

⁹³ Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία* ό.π., σ. 368. Τα ρωσικά στρατεύματα ακολούθησαν 60.000 Πόντιοι και κάτοικοι του Καρς εγκαταλείποντας οικίες και περιουσίες, φοβούμενοι τουρκικά αντίποινα, γιατί είχαν εκδηλωθεί υπέρ των Ρώσων. Τις περιοχές αυτές κατέλαβαν Τούρκοι, βλ. Συμέλα Τουμανίδου - Πατσινακίδου, «Η Κατά Καιρούς Εγκατάσταση Ελλήνων Ποντίων Προσφύγων του Πόντου και Καυκάσου στη Φθιώτιδα», στο Ιωάννης Μακρής - Αναστάσιος Καραναστάσης (επίμ.), *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού Δήμου Λαμιέων, Λαμία 2005, σ. 158.

⁹⁴ Σχετικά με τις σοβιετικές προτάσεις στην Ελλάδα για μεσολάβηση και ειρήνευση με τη Τουρκία βλ. περισσότερα, Τάσος Βουρνάς, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το Ξερίζωμα του Ελληνισμού*, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1987, σ. 24 – 28.

⁹⁵ *Εστία*, 7/20. 7.1922.

⁹⁶ Για τη στήριξη που πρόσφερε η Ρωσία στον Kemal κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας βλ. περισσότερα, Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Ο Ελληνικός Κόσμος στα Απομνημονεύματα του Σοβιετικού Πρεσβευτή στην Τουρκία S. I. Aralov (1922-1923)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τχ. 10, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 185 – 195.

1.6. Οι Η.Π.Α.

Φιλοτουρκική ήταν και η διάθεση της Αμερικής στο Ανατολικό Ζήτημα. Η καλή συμπεριφορά προς τους Τούρκους για να μη θιγούν τα εμπορικά και οικονομικά της συμφέροντα στην Ανατολία ήταν η πάγια πολιτική της.⁹⁷

Ήδη από το Σεπτέμβριο του 1919 ο Αμερικανός αντιστράτηγος James G. Harbord (1866 - 1935) επισκέφθηκε τον Kemal στο αρχηγείο του στη Σεβάστεια επιφορτισμένος από την κυβέρνησή του να διερευνήσει το ενδεχόμενο αποδοχής από την Αμερική της συμμαχικής εντολής για κατοχή της Τουρκίας.⁹⁸

Ενώ η νέα κυβέρνηση του ρεπουμπλικανού πρόεδρου, Warren Harding (Μάρτιος 1921 - Αύγουστος 1923), που ανέδειξαν οι εθνικές εκλογές του 1920, δε συμεριζόταν το όραμα του Thomas Woodrow Wilson (28.12.1856 – 3.2.1924), για την Κοινωνία των Εθνών. Το «Διάγγελμα των 14 Σημείων» του Wilson μπορεί να έδωσε ελπίδες για αυτοδιάθεση σε πολλούς λαούς, ανάμεσα και στον ελληνικό, όμως ο Harding δεν έδωσε καμία σημασία στην πραγμάτωση της συμφωνίας των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων, μέρος του γενικού σχεδίου τερματισμού του πολέμου στην Ανατολή, αποποιήθηκε τις δεσμεύσεις που είχε επωμιστεί η κυβέρνηση Wilson, αποσύρθηκε από το προσκήνιο και εγκατέλειψε την Ελλάδα στη μοίρα της.⁹⁹

Το πετρέλαιο της Μεσοποταμίας, η ανεπάρκεια των αμερικανικών αποθεμάτων πετρελαίου για την κάλυψη των αναγκών της χώρας, η γαλλοβρετανική συμφωνία τον Απρίλιο του 1920 στο San Remo, σύμφωνα με την οποία οι δυο χώρες μοιράζονταν μεταξύ τους τις πετρελαιοφόρες περιοχές της Τουρκίας, ήταν οι λόγοι που επέβαλαν στη εξωτερική πολιτική των Η.Π.Α. να προωθήσει την αμερικανοτουρκική φιλία. Ο Αμερικανός Ύπατος Αρμοστής στην Κωνσταντινούπολη, ναύαρχος Mark L. Bristol (1868 - 1939), σε συνεργασία με εκπροσώπους της Standard Oil, στήριζαν τη συνεργασία της Ουάσιγκτον με την Τουρκία για να πετύχουν οικονομικές συμφωνίες.¹⁰⁰

⁹⁷ Horton, ό.π., σ. 314.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 275. Βλ. επίσης Morgenthau, *Τα Μυστικά του Βοσπόρου*, σ. 283. Περισσότερα για τη στάση των Η.Π.Α. στη Μικρασιατική Εκστρατεία βλ. Samuel J. Raphaelides, «The United States and the Question of the Greco-Turkish War, 1919–1922», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τμ. 8. τχ. 1, Μελβούρνη 2013, σ. 171 – 189, <http://dx.doi.org/10.1179/030701382790206624>.

⁹⁹ Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 61.

¹⁰⁰ Στο State Department, Υπουργείο Εξωτερικών των Η.Π.Α., διορίστηκε ως Υπουργός Εξωτερικών, ο Charles Evans Hughes, σημαίνον στέλεχος της αμερικανικής εταιρείας πετρελαίου Standard Oil

Επιπλέον ο Bristol μαζί με τους εμπορικούς και ιεραποστολικούς κύκλους της Ανατολής και μέσω του State Department και του αμερικανικού Τύπου επιχείρησαν και πέτυχαν μια φιλοτουρκική προπαγάνδα υπέρ της νέας Τουρκίας του Kemal. Προκειμένου να διασώσουν τις επενδύσεις τους στην Τουρκία δε δίστασαν να υποβαθμίσουν τις σφαγές των χριστιανικών πληθυσμών (1908 - 1922), παρόλο που ήταν αυτόπτες μάρτυρες.¹⁰¹

Ο Αμερικανός αρμοστής απέδειξε την έντονα ανθελληνική του διάθεση στις τελευταίες στιγμές της Σμύρνης, όταν χρησιμοποίησε το επιχείρημα της ουδετερότητας ως δικαιολογία για τη συνεχή άρνησή του να επέμβει προς τη σωτηρία των χριστιανικών πληθυσμών.¹⁰²

Ο ελληνικός Τύπος μέσω των ανταποκρίσεων από τον ευρωπαϊκό Τύπο παρακολουθούσε εναγωνίως την εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος στην Ευρώπη που άλλοτε υποστήριζε τη χριστιανική Ελλάδα, άλλοτε την αποφασισμένη για τη νίκη εθνικιστική μουσουλμανική Τουρκία. Μέσα από τον ευρωπαϊκό Τύπο παρατηρείται η διακαής επιθυμία αρχόντων και πολιτών να έρθει η ειρήνη μετά τον πολύνεκρο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ειρήνη προέχει για όλους και λιγότερο το δίκαιο, με όποιο αντίτιμο. Για τους κυβερνώντες το αντίτιμο είναι οι οικονομικές συμφωνίες, για τους λαούς η υποχώρηση του πιο αδύναμου.

Co, ιδιοκτησίας της οικογένειας Rockefeller, ώστε να προωθηθούν καλύτερα τα πετρελαϊκά συμφέροντα της εταιρείας και των Η.Π.Α, Horton, ό.π., σ. 290.

¹⁰¹ Σπίτια σχολεία, νοσοκομεία, στο ίδιο, σ. 291.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 261. Για τη βοήθεια που πρόσφεραν αμερικανικές οργανώσεις στην αποκατάσταση των προσφύγων βλ. περισσότερα, Antonis Klapsis, «American Initiatives for the Relief of Greek Refugees 1922 - 1923», ό.π.

Κεφάλαιο 2. Ο ελληνικός στρατός στη Μικρά Ασία (1919-1922) και η στήριξή του από τους Μικρασιάτες, το παλάτι, τις κυβερνήσεις και την Εκκλησία

Εισαγωγή

Η Μικρά Ασία και η Σμύρνη, «ο οφθαλμός και ο εγκέφαλος της Μικράς Ασίας σε όλη την Ανατολή»,¹⁰³ αυτή την εποχή κατοικείται από μουσουλμανικούς πληθυσμούς που αποτελούν την μεγάλη πλειονότητα, από ελληνορθόδοξους, που έχουν δημιουργήσει καλά οργανωμένες και εύπορες κοινότητες, από Αρμένιους, Εβραίους και στις παραλιακές πόλεις από Φραγκολεβαντίνους. Οι πλουτοπαραγωγικές πηγές της με τα κοιτάσματα πετρελαίου και χαλκού, τα Στενά των Δαρδανελίων και του Βοσπόρου, σημεία μεγάλης γεωστρατηγικής σημασίας, ελκύουν τα συμφέροντα των ηγεμόνων της εποχής.

Στις 2/16 Μαΐου του 1919 με απόφαση του «Ανωτάτου Συμμαχικού Συμβουλίου» των νικητών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η 1^η Μεραρχία Πεζικού του Ελληνικού Στρατού με διοικητή τον αντιστράτηγο Νικόλαο Ζαφειρίου (1871 - 1947) αποβιβάζεται στη Σμύρνη με την εντολή να επιβάλει τη Συνθήκη του Μούδρου.¹⁰⁴

Η αποδοχή από τους συμμάχους των «Δεκατεσσάρων Σημείων» του Αμερικανού πρόεδρου Wilson (8.1.1918) και η άμεση πολιτική ανάγκη να επιστρέψουν τα συμμαχικά στρατεύματα στην πατρίδα τους, εμπόδιζαν την αποστολή συμμαχικών στρατευμάτων στην περιοχή. Η κατάληψη του νοτιοδυτικού τμήματος της Μικράς Ασίας από τον ιταλικό στρατό ήταν ένας επιπλέον λόγος της αιφνίδιας συμμαχικής απόφασης για την ελληνική απόβαση,¹⁰⁵ παρά τις αρνητικές απόψεις των συμβούλων τους για τις πιθανότητες επιτυχίας της επιχείρησης.¹⁰⁶ Άλλωστε, η παρουσία του Ελληνικού Στρατού στη Σμύρνη την περίοδο εκείνη κρίθηκε αναγκαία, γιατί οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα υφίσταντο διώξεις από την

¹⁰³ Όπως τη χαρακτηρίζει ο άγιος Χρυσόστομος, μητροπολίτης Σμύρνης στην αλληλογραφία του.

¹⁰⁴ *Εστία*, 2/15.5.1919. Βλ. Δ.Ι.Σ., *Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνην*, σ. 60. Βλ. επίσης, Καψής, *Πώς επήγαμε στη Σμύρνη Και πώς εφύγαμε*, ό.π., σ. 72.

¹⁰⁵ Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνομολογήθηκαν μυστικές συνθήκες από τους συμμάχους για εδαφικά κέρδη στην Εγγύς Ανατολή σε περίπτωση νίκης τους. Βλ. σχετικά Horton ό.π., σ. 277.

¹⁰⁶ Horton, ό.π., σ. 279. Ο Winston Churchill, υπουργός του Πολέμου της Μεγάλης Βρετανίας, είχε προβλέψει το αποτέλεσμα της Εκστρατείας, βλ. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 49.

εθνικιστική τουρκική ομάδα, τους Νεότουρκους.¹⁰⁷ Στη Σμύρνη ο Ελληνικός Στρατός ανέλαβε τη διατήρηση της τάξης και την εξασφάλιση των πληθυσμών από τις αυθαιρεσίες των Τούρκων ατάκτων.¹⁰⁸

Με τη θνησιγενή Συνθήκη των Σεβρών, 28.7/10.8.1920, παραχωρούταν και τυπικά στην Ελλάδα η ζώνη της Σμύρνης, περιοχή έκτασης 17 χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων έως το Αϊβαλή και την κάτω κοιλάδα του Μαιάνδρου ποταμού.¹⁰⁹ Σύμφωνα με τα άρθρα 65 - 83 της Συνθήκης, μετά από 5 χρόνια και κατόπιν δημοψηφίσματος των κατοίκων της θα μπορούσε να προσαρτηθεί στην Ελλάδα. Ο Ύπατος Αρμοστής, Αριστείδης Στεργιάδης (1861 - 1949), έφτασε στις 8/19 Μαΐου 1919 στη Σμύρνη μετά από επιμονή του Βενιζέλου και ανέλαβε την ελληνική διοίκηση της πόλης.¹¹⁰ Οι οδηγίες που είχε, σε μια προσπάθεια προσεταιρισμού του τουρκικού στοιχείου και των συμμάχων, ήταν να τιμωρεί αυστηρά κάθε αντιτουρκική πράξη.¹¹¹

¹⁰⁷ Οι Νεότουρκοι επιθυμούσαν την εγκαθίδρυση ενός εκσυγχρονισμένου κράτους στα ευρωπαϊκά πρότυπα, γι' αυτό και αρχικά στους κόλπους τους συμπεριλήφθησαν Έλληνες, Άραβες, Αρμένιοι, Αλβανοί, Εβραίοι και Κούρδοι. Βλ. περισσότερα, Σία Αναγνωστοπούλου (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 - 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, IV, *Μικρασιατικός Ελληνισμός, Από το Σύνταγμα των Νεότουρκων στην Καταστροφή*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 51 - 60. Βλ. επίσης, Έλενα Φραγκάκη Syrett, (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 - 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, III, *Το Κίνημα των Νεότουρκων, Οι Συνέπειες για τον Ελληνισμό 1908 - 1918*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 41 - 48.

¹⁰⁸ Οι Νεότουρκοι μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους εφαρμόζουν πρόγραμμα εκτουρκισμού των εθνοτήτων που ζουν στην Αυτοκρατορία και εκτοπισμού των Αρμενίων και Ελλήνων. Επιδίδονται σε οικονομικούς διωγμούς κατά των Ελλήνων εμπόρων, σε βίαιες στρατολογήσεις μη μουσουλμάνων και με τα «Τάγματα Εργασίας» - που λειτούργησαν με την καθοδήγηση των Γερμανών από το 1913 και ήταν μια μέθοδος απομάκρυνσης των μη μουσουλμάνων αντρών από τις εστίες τους εν όψει του πολέμου που ετοίμαζαν οι Γερμανοί - φροντίζουν για την εξόντωση των χριστιανών από 48 χρονών και άνω. Για τους διωγμούς βλ. *Κόσμος* 4/17.7.1919. Βλ. Επίσης, Antonis Klapsis, «Violent Uprooting and Forced Migration: A Demographic Analysis of the Greek Populations of Asia Minor, Pontus and Eastern Thrace», *Middle Eastern Studies*, Taylor & Francis Online, Λονδίνο 30 Μαΐου 2014, σ. 623 - 639. Βλ. ακόμη, *Μαύρη Βίβλος Διωγμών και Μαρτυριών του εν Τουρκία ελληνισμού 1914-1918*, Αρσενίδης, 1996. Βλ. και, Εμμανουήλ Χ. Εμμανουηλίδης, *Τα Τελευταία Έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 2010, σ. 342 - 352. Βλ. ακόμη Νίκος Ανδριώτης (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 - 2000), 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, VII, *Η Πρώτη Προσφυγιά, Ελληνικές Προσφυγικές Μετακινήσεις, 1906 - 1922*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 97. Για τα «Τάγματα Εργασίας» ή «Τάγματα Λευκού Θανάτου από την πείνα» και τη λογοτεχνική εκδοχή των γεγονότων βλ. περισσότερα, Ηλίας Βενέζης, *Το Νούμερο 31328*, Εστία 2011. Βλ. ακόμη Διδώ Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*, Κέδρος, 2012. Για τους διωγμούς στην Ανατολική Θράκη βλ. Ευμορφία Καραθανάση, *Το Τραγούδι της Καρδερίνας*, Ελίκρανον, Αθήνα 2021, σ. 138 - 145.

¹⁰⁹ Μιχαηλίδης, ό. π., σ. 22.

¹¹⁰ *Εστία*, 8/21.5.1919.

¹¹¹ Horton, ό.π., σ. 281. Βλ. επίσης Γιαννακόπουλος ό.π., σ. 85.

Κατ' εντολή του Βενιζέλου προωθούσε την ειρηνική συνύπαρξη όλων των κατοίκων της περιοχής στο πλαίσιο μιας πολυεθνικής διοίκησης,¹¹² συμπεριφορά που τον έφερε σε σύγκρουση με τον ελληνικό πληθυσμό, το μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο, τη Δημογεροντία και την τοπική στρατιωτική ηγεσία.¹¹³

Η Ελληνική Διοίκηση της Σμύρνης, ήταν ένα συμμαχικό αυτόνομο κράτος στην ελληνική ζώνη και οι διοικητικές του υπηρεσίες φρόντισαν για την παλιννόστηση 250.000 προσφύγων της περιόδου 1908 - 1918,¹¹⁴ οργάνωσαν το νεωτεριστικό και προοδευτικότερο πανεπιστημιακό ίδρυμα το οποίο ήταν έτοιμο να λειτουργήσει το Σεπτέμβριο του 1922,¹¹⁵ την καλύτερη δωρεάν Υπηρεσία Δημόσιας Υγείας στα Βαλκάνια για όλες τις εθνότητες, τη διενέργεια αρχαιολογικών ανασκαφών και την προστασία αρχαιολογικών ευρημάτων και έργων, τη φροντίδα των δημόσιων μουσουλμανικών εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και πολλά άλλα.¹¹⁶

Η Ελληνική Διοίκηση ήταν ένα επιτυχημένο, προπαρασκευαστικό στάδιο, που θα ετοίμαζε την Ιωνία για την τελική προσάρτησή της, 5 χρόνια μετά, στον ελληνικό κορμό.

2.1 «Η Μικρασιατική Άμυνα» - Η Αυτονόμηση της Ιωνίας

Μέσα στο ασφαλές περιβάλλον της Ελληνικής Διοίκησης έγινε μια προσπάθεια για τη δημιουργία του αυτονομιστικού κινήματος της «Μικρασιατικής Άμυνας». «Η Μικρασιατική Άμυνα» απέβλεπε στη δημιουργία μιας πολιτοφυλακής για την προστασία των πολιτών.¹¹⁷

Ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1921 με πρωτοβουλία του Σμυρναίου ιατρού και καθηγητή πανεπιστημίου, Απόστολου Ψαλτώφ (1862 - 1923) και είχε 33 μέλη· 12 από τη Σμύρνη και 21 από το Αϊβαλή, την Έφεσο, τη Φιλαδέλφεια και άλλες πόλεις.¹¹⁸ Είχε παραρτήματα στο Λονδίνο, στο Βουκουρέστι και αλλού. Μαζί τους

¹¹² *Κόσμος*, 13/26.7.1919.

¹¹³ Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, τόμος Β', Βιβλιοπωλείο Λαβύρινθος, 2020, σ. 360 – 361. Βλ. ακόμη, Καψής, *Πώς επήγαμε στη Σμύρνη Και πώς εφύγαμε*, ό.π., σ. 166.

¹¹⁴ Παρά τις αντίθετες οδηγίες των Αθηνών οι παλιννοστούντες έφτασαν στην ελληνική ζώνη και ζητούσαν τις περιουσίες τους. Κατά την απουσία τους η τουρκική διοίκηση τις είχε κατακυρώσει σε μουσουλμάνους πρόσφυγες από τα Βαλκάνια και σε Τούρκους κατοίκους της περιοχής, βλ. σχετικά Κωστής Κώστας, *Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας, η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Πατάκης⁴ 2020, σ. 580.

¹¹⁵ *Κόσμος*, 30.6/12.7.1919. Ιωνικό Πανεπιστήμιο Σμύρνης, με πρότανη τον Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή, Horton, ό.π., σ. 285.

¹¹⁶ Horton, ό.π., σ. 283. Βλ. ακόμη, Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 24. Βλ. και Γιαννακόπουλος ό.π., σ. 86.

¹¹⁷ Αρχείο Χρυσόστομου, τόμος Γ', ό.π., σ. 376.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 327.

συνεργάστηκαν οι Κιρκάσιοι και οι Αρμένιοι θέλοντας να συμβάλουν στην προσπάθεια για την προστασία τους.¹¹⁹ Μέσα από τη «Μικρασιατική Άμυνα» ο μικρασιατικός ελληνισμός των παράλιων πόλεων συγκέντρωσε αρκετά χρήματα με εράνους, που χρησιμοποιήθηκαν για την ενίσχυση των οικογενειών που είχαν στο Μέτωπο δικούς τους ανθρώπους, σε συσσίτια και σε άλλες ανάγκες. Σύμφωνα με το δημοσίευμα της *Εσπερινής* γνωρίζουμε ότι:

*«Συγκεντρώθηκαν 80 εκ. δραχμές και κλήθηκαν στα όπλα 30 ηλικίες. Στο Μέτωπο στάλθηκαν 35.000 άντρες. Όσοι άντρες, μεγαλύτερης ηλικίας έμειναν στις πόλεις, χωρίστηκαν σε δυο κατηγορίες, η μια έχει τα όπλα κατ' οίκον και βοηθά το στρατό στη καταδίωξη των συμμοριών και για ό, τι άλλο χρειαστεί, η δεύτερη ομάδα είναι πολιτοφυλακή που προστατεύει τα χωριά από απρόοπτες επιθέσεις και εποπτεύει τις συγκοινωνίες».*¹²⁰

Ως έχει σχολιαστεί, η «Μικρασιατική Άμυνα» δεν έτυχε της στήριξης ούτε των ελληνικών κυβερνήσεων, ούτε των Βρετανών, ούτε των άλλων συμμάχων.¹²¹

Θεωρείται ότι ο Βενιζέλος και οι βασιλικές κυβερνήσεις δεν ενθάρρυναν ποτέ τον εξοπλισμό των πολιτών στην προσπάθειά τους να προστατευτούν από τις επιδρομές των ενόπλων ατάκτων, ούτε την ενεργό συμμετοχή των Μικρασιατών στο Μέτωπο, γιατί είχαν την αντίληψη ότι οι Μικρασιάτες ενδεχομένως θα ήθελαν να εκδικηθούν για τους διωγμούς που είχαν υποστεί από τους εθνικιστές Τούρκους την περίοδο 1912 - 1918.¹²²

Η Μικρασιατική Άμυνα δραστηριοποιήθηκε για την Αυτονόμηση της Ιωνίας. Η Αυτονόμηση ήταν ο δεύτερος στόχος του ελληνισμού της Ιωνίας, που ωστόσο έμεινε σε επίπεδο ακαδημαϊκών συζητήσεων.¹²³ Οι Ίωνες με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Χρυσοστόμου και τη στήριξη της Δημογεροντίας και της Κεντρικής Επιτροπής σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής κατοχής προσπαθούσαν για τη δημιουργία ενός αυτόνομου ιωνικού κράτους σε περίπτωση που δεν πετύχαινε η Εκστρατεία.¹²⁴ Το σχέδιο αυτονόμησης είχε προταθεί από τον Υπ. Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας, George Curzon (1859 – 1925), το Μάρτιο του 1921. Η Ελλάδα είχε συμφωνήσει,

¹¹⁹ Horton, ό.π., σ. 281.

¹²⁰ *Εσπερινή*, 22.4/5.5.1922. Βλ. επίσης, Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', ό.π., σ. 323.

¹²¹ Βλ. σχετικά Horton, ό.π., σ. 282.

¹²² Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ.117.

¹²³ Στην αυτονομιστική κίνηση ήταν μυημένοι οι Μικρασιάτες μητροπολίτες, οι δημογέροντες, οι πρόκριτοι της Σμύρνης. Θεωρείται ότι είχε πιθανότητες επιτυχίας πριν από την ήττα στο Σαγγάριο ποταμό, Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 380.

¹²⁴ Ροδάς, ό.π., σ. 275 – 276.

αλλά την αρνήθηκε η Άγκυρα. Προέβλεπε αυτονόμηση της Ιωνίας με χριστιανό διοικητή υπό την κυριαρχία του Σουλτάνου και μεικτή χωροφυλακή από αξιωματικούς των συμμάχων.¹²⁵

Η σκέψη είχε οπαδούς αλλά και αντιθέτους. Δεν υποστηρίχθηκε από την ελληνική κυβέρνηση των ετών 1921 - 1922 γιατί ξεκίνησε από αντιβενιζελικούς κύκλους. Υποστηριχτές της ήταν οι «Αμυνίται» της Κωνσταντινούπολης,¹²⁶ ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μελέτιος Δ' (1871 – 1935), ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, ο αρχιστράτηγος Παπούλας.¹²⁷

Ο Στεργιάδης ήταν αντίθετος με την κίνηση αυτή γιατί πίστευε πως ήταν επικίνδυνη η αυτονόμηση των μη μουσουλμάνων. Προειδοποίησε ότι δε θα επέτρεπε στην περιοχή της δικαιοδοσίας του κινήσεις έξω από τον έλεγχο της Αρμοστείας.¹²⁸

Η επιτροπή της «Μικρασιατικής Άμυνας» όμως δεν εγκατέλειψε την ιδέα και προέβη σε αγώνα δρόμου προσπαθώντας να βρει πρόσωπα που θα αναλάβουν την ηγεσία του αυτόνομου κράτους. Το εγχείρημα ήταν δύσκολο και πολύπλευρο και η εφαρμογή του εξαρτιόταν από τη στήριξη των συμμάχων, της κυβέρνησης του Σουλτάνου και της ελληνικής κυβέρνησης.¹²⁹ Γι αυτό αρνήθηκαν προτάσεις της «Μικρασιατικής Άμυνας» να ηγηθούν του αυτονομιστικού κινήματος και ο Βενιζέλος, και ο Αναστάσιος Παπούλας και ο Στεργιάδης.¹³⁰

Τον Απρίλιο του 1922, όταν διαδόθηκε ότι ο Ελληνικός Στρατός θα αποχωρούσε από τα μικρασιατικά εδάφη, η επιτροπή της «Μικρασιατικής Άμυνας», ανήσυχη, επισκέφτηκε τον πρωθυπουργό Γούναρη, τον Υπουργό των Εξωτερικών, Γεώργιο Μπαλτατζή (1868 – 1922), τον Υπουργό των Στρατιωτικών, Νικόλαο Θεοτόκη (1878 – 1922), τον Υπουργό των Οικονομικών, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη (1959 – 1922), οι οποίοι τους διαβεβαίωσαν ότι ο Ελληνικός Στρατός θα παρέμενε και θα ενισχυόταν

¹²⁵ *Εσπερινή*, 3/16.7.1922. Βλ. επίσης, Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, ό.π., σ. 395.

¹²⁶ Δαγκλής Π.Γ. Στρατηγός, *Αναμνήσεις – Έγγραφα - Αλληλογραφία*, - *Το Αρχείο του*, Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επίμ.), τόμος Β', Βιβλιοπωλείο Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965, σ. 401.

¹²⁷ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 403.

¹²⁸ Παρόλα αυτά, οι Μικρασιάτες διενήργησαν καταναγκαστικό δάνειο, το «Δάνειο της Σωτηρίας του μικρασιατικού ελληνισμού». Ο πρώτος παλλαϊκός έρανος στα Αλάτσατα της Ερυθραίας συγκέντρωσε ικανοποιητικό ποσό αλλά δεν μπόρεσε να αξιοποιηθεί λόγω των οργανωτικών αδυναμιών και δομικών προβλημάτων του αυτονομιστικού κινήματος, βλ. σχετικά Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', ό.π., σ. 245, 383.

¹²⁹ Στις αρχές του 1922 είχε επαφές με τη βενιζελική Εθνική Άμυνα της Κωνσταντινούπολης και με τον Πατριάρχη Μελέτιο για εξεύρεση κατάλληλου προσώπου που θα αναλάβει την ηγεσία της αυτονομιστικής οργάνωσης.

¹³⁰ Ο Θεοτόκης καλεί τον Παπούλα και του αναφέρει να μην αναλάβει την ηγεσία της, Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 403.

από Μικρασιάτες εθελοντές.¹³¹ Τελικά η κυβέρνηση στις 18/31 Ιουλίου 1922 αφού το Μάρτιο είχε απορρίψει τις προτάσεις του Παπούλα για σχέδιο αυτονομίας και έχοντας χάσει πολύτιμο χρόνο, κήρυξε την Αυτονομία της Ιωνίας.¹³² Η *Εσπερινή* μας πληροφορεί σχετικά με την απόφαση της κυβέρνησης για την αυτονομία της Ιωνίας:

*«Ο Στεργιάδης, επιστρέφοντας από το Υπουργικό Συμβούλιο στην Αθήνα έβαλε σε εφαρμογή το σχέδιο το οποίο προέβλεπε τη διακοίνωση προκήρυξης για τη συμμετοχή στη διοίκηση με βάση την εθνολογική κατάσταση, την έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων για την προκήρυξη εκλογών για Κοινοτικό και Διοικητικό Συμβούλιο (επέκταση της Συνθήκης των Σεβρών), την εφαρμογή των προαποφασισμένων διοικητικών μέτρα «αφομοίωσης» των Μουδανιών, της Πανόρμου, του Αδραμυττίου.¹³³ [...] Ο Πρωτοπαπαδάκης σχεδίαζε να αντικατασταθεί το τουρκικό χαρτονομίσμα του Ταλαάτ από ελληνικά χαρτονομίσματα».*¹³⁴

Οι Κιρκάσιοι, οι Αρμένιοι και οι μουσουλμάνοι δέχτηκαν με συλλαλητήρια χαράς την είδηση για αυτονομία, όχι όμως οι Λεβαντίνοι.¹³⁵

Ωστόσο, ο άγγλος διπλωμάτης, Harold Nicolson (1886 – 1968), στις 9/22.4.1922 ανακοίνωσε στο ηγετικό στέλεχος της Μικρασιατικής Άμυνας στο Λονδίνο, Sir John Stavridis, (1867 – 1948) δικηγόρο και ανταποκριτή του Πρακτορείου Ειδήσεων Reuters, ότι το Foreign Office αποφάσισε να μην εμπλακεί στο μικρασιατικό αυτονομιστικό κίνημα. Η άρνηση της Αγγλίας και της Γαλλίας, που ανακοίνωσαν στην Ελλάδα πως: «[...] Δεν μπορεί να αξιώνει καθεστώς διαρκούς χαρακτήρα στη Μικρά Ασία γι' αυτό και δε θα το νομιμοποιήσουν», όπως και η άρνηση της κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης, ήταν οι λόγοι που το εγχείρημα εγκαταλείφθηκε.¹³⁶

¹³¹ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 403.

¹³² Ο Υπουργός Στρατιωτικών όμως απάντησε στον Παπούλα ότι: «Εφόσον η πατρίδα πολεμά δε μπορούμε να ετοιμάσουμε άμυνα». Τότε ο Παπούλας πρότεινε στον Κωνσταντίνο τη λύση της αυτονομίας μόνο στην περίπτωση που εγκαταλειφθεί η Μικρά Ασία, Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 403.

¹³³ *Εσπερινή*, 7/20.8.1922. Βλ. ακόμη, Κλάψης, *Στο Κλουβί της Ελλάδας της Στενής μας Κλεισμένοι*, ό.π., σ. 354.

¹³⁴ *Εσπερινή*, 18/31.7.1922.

¹³⁵ Αντικεμαλικοί κύκλοι στη Σμύρνη, πιστοί στο σουλτάνο πρότειναν στην ηγεσία των μικρασιατών Ελλήνων εγκαθίδρυση αυτόνομου τοπικού καθεστώτος υπό την κυριαρχία του σουλτάνου. Εχθροί του Κεμάλ ήταν οι Κούρδοι, οι Κιρκάσιοι, οι Γιουρούκοι, οι Αλεβίδες, Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 381, 384.

¹³⁶ Βλ. σχετικά, Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 383. Βλ. επίσης Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 434.

2.2. Ο ρόλος του Παλατιού

Ο ελληνικός λαός από το 1915 και μετά ζούσε μία περίοδο πολιτικού και εθνικού διχασμού.¹³⁷ Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η αντίθεση του πρωθυπουργού Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου ως προς τη συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον πόλεμο είχε γίνει αιτία μεγάλων εσωτερικών αντιπαραθέσεων και είχε επηρεάσει το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού λαού.¹³⁸

Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 η κερδισμένη «Ενωμένη Αντιπολίτευση» με δημοψήφισμα επανέφερε τον, εξόριστο από το 1917, Κωνσταντίνο.¹³⁹

Οι Έλληνες οι εντός των συνόρων του Ελληνικού Βασιλείου, αλλά και οι υπόδουλοι Έλληνο - Οθωμανοί, προέβλεπαν με πίστη στην αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και στη στέψη του Κωνσταντίνου ως βασιλιά των Ελλήνων μέσα στην Αγία Σοφία.¹⁴⁰

Αντίθετα, οι σύμμαχοι είχαν παραδώσει διακοινώσεις στη νέα κυβέρνηση ότι δε θα αναγνώριζαν τον Κωνσταντίνο ως αρχηγό του κράτους και ότι η επιστροφή του θα ήταν αιτία να αποδεσμευτούν από τις οικονομικές υποχρεώσεις τους απέναντι στον Ελληνικό Στρατό. Ο Κωνσταντίνος, που η σύζυγός του Σοφία (1870 - 1932) ήταν αδελφή του έκπτωτου τότε, Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄ της Πρωσίας (1859 - 1941), θεωρούταν φιλογερμανός, γι' αυτό και ήταν ανεπιθύμητος για τον ελληνικό θρόνο από τους συμμάχους και κυρίως από τους Γάλλους.¹⁴¹

¹³⁷ Σχετικά με τον Εθνικό Διχασμό και την Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, βλ. Αντώνης Κλάψης, Μανόλης Κούμας, *Εθνικές Κρίσεις Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινή, 2019, σ. 10-71. Βλ. επίσης, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Καστανιώτη, 2014, σ. 68 - 73. Βλ. και, Νέοκοσμος Γρηγοριάδης, *Η Εθνική Άμυνα Θεσσαλονίκης του 1916*, Αθήνα 1960. Βλ. ακόμη Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση: Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα - Αλεξάνδρεια 1996. Βλ. ακόμη του ίδιου, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, ¹³2018, σ. 51 - 58.

¹³⁸ Κλάψης, *Στο Κλουβί της Ελλάδας της Στενής μας Κλεισμένοι*, ό.π., σ. 278 - 309. Για το ίδιο θέμα βλ. ακόμη, Σβολόπουλος, ό.π., σ. 146.

¹³⁹ *Καθημερινή*, 7/20.12.1922. Βλ. επίσης, Κλάψης, ό.π., σ. 289. Περισσότερα για τις εκλογές της 1^{ης}/14^{ης}.11.1920, βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 - 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, II, *Οι Εκλογές 1910- 1920, Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το Θρίαμβο στην Ήττα*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 31 - 40.

¹⁴⁰ Η ιδέα του «Οθωμανισμού» υποστηρίχτηκε πολύ από την άρχουσα τάξη των ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας. Ο πολυεθνικός «Οθωμανισμός» ήταν μια ιδεολογία που αποτέλεσε την ύστατη προσπάθεια της οθωμανικής ιθύνουσας τάξης να αποτρέψει τον επικείμενο διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με αυτή, το Οθωμανικό κράτος είναι η κοινή πατρίδα όλων των εθνοτήτων που συγκροτούν την αυτοκρατορία. Οι Έλληνες της αυτοκρατορίας στήριξαν τον «Οθωμανισμό», γιατί θεώρησαν πως μια κοσμοπολίτικη αυτοκρατορία θα ήταν η καλύτερη εγγύηση για τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα του ελληνικού έθνους, βλ. Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Β΄, σ. 340. Τον όρο χρησιμοποίησε ο κωνσταντινουπολίτης δημοσιογράφος Ανδρέας Καβαράκης.

¹⁴¹ Βλ. σχετικά, Richter A. Heinz, *Ελλάδα 1915-1917, Μέσα από τα Ρωσικά Αρχεία*, Γκοβόστης, 2018, σ. 51 -56, 127 - 132, 148 - 153.

Ο Κωνσταντίνος μετά την επάνοδό του συνεργάζεται με την κυβέρνηση, συνεχίζει και υπερθεματίζει την πολιτική του Βενιζέλου. Στηρίζει την Εκστρατεία ελπίζοντας, όπως και όλος ο ελληνικός λαός, στην επέκταση του ελληνικού βασιλείου όπου ζει πολυάριθμος ελληνικός πληθυσμός.

Στις 30.5/11.6.1921 αποβιβάζεται στη Σμύρνη και αναλαμβάνει τυπικά την αρχιστρατηγία. Συνοδευόμενος από το διάδοχο Γεώργιο, τους πρίγκιπες Παύλο, Νικόλαο και Ανδρέα, μεταβαίνουν στο Μέτωπο στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν το ηθικό του Στρατού για την προέλασή του ανατολικότερα.¹⁴²

Μετά την κατάληψη της Κιουτάχειας προήδρευσε (15/28.7.1921) στο Μεγάλο Πολεμικό Συμβούλιο όπου αποφασίστηκε η συνέχιση των στρατιωτικών επιχειρήσεων με στόχο την κατάληψη της Άγκυρας.

Στην Κιουτάχεια « [...] επισκέφτηκε το εργοστάσιο επισκευής πυροβόλων και ατμομηχανών και εξέτασε τα τηλεβόλα, κυριευμένα από τους κεμαλικούς. Ενώ ο διάδοχος Γεώργιος μαζί με τον αρχηγό της στρατιάς της Μικράς Ασίας αρχιστράτηγο Παπούλα μετέβηκαν στο μέτωπο Σεϊντι Γαζή και επισκέφτηκαν τις προφυλακές της δεξιάς πτέρυγας». ¹⁴³

Ο βασιλιάς με τηλεγράφημά του στον Άγγλο στρατηγό Γκολφ εξήγησε το σκεπτικό της προέλασης ανατολικότερα. Του δήλωσε ότι:

*«Αντικειμενικός σκοπός των μαχών είναι η εξολόθρευση του 50.000 αντρών κεμαλικού στρατεύματος και η είσοδός τους στην Άγκυρα. Η παραμονή του Ελληνικού Στρατού στην Άγκυρα θα κρατήσει όσες μέρες χρειαστεί για να καταστρέψει τις αποθήκες του πολεμικού υλικού. Κατόπιν ο στρατός θα αποσυρθεί 30 χμ. δυτικά της κεμαλικής πρωτεύουσας». Διαβεβαιώνει, δε, το στρατηγό ότι: «Η Ελλάδα δεν εποφθαλμιά την Κωνσταντινούπολη, παρ' όλο που, συνεχίζει, η είσοδος του ελληνικού στρατού εκεί θα διευκόλυνε την ειρήνευση και την τελική λύση του Ανατολικού Ζητήματος».*¹⁴⁴

¹⁴² Καθημερινή, 31.5/13.6.1921

¹⁴³ Κόσμος, 2/15.8.1921.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, 26.8/8.8.1921.

Το παλάτι στην προσπάθειά του να στηρίξει το δύσκολο εθνικό αγώνα έλαβε την απόφαση να εγκατασταθεί ο διάδοχος στο Κορδελιό. Η απόφαση αυτή σήμαινε ότι «δε θα εγκαταλείψουμε πλέον τα κατεχόμενα μικρασιατικά εδάφη».¹⁴⁵

Ο διάδοχος του θρόνου με τη ρουμανικής καταγωγής σύζυγό του, πριγκίπισσα Ελισάβετ (1894 - 1956), το φθινόπωρο του 1921 ήρθαν και διέμεναν στο παραθαλάσσιο αυτό προάστιο της Σμύρνης.

Η περιγραφή της υποδοχής του από την τοπική εφημερίδα *Κόσμος* αποδεικνύει τους πόθους του μικρασιατικού ελληνισμού και τις ελπίδες για την ελευθέρωσή του. Τον υποδέχτηκαν οι Έλληνες στρατιωτικοί, οι πολιτικοί και θρησκευτικοί άρχοντες του τόπου όλων των εθνοτήτων και θρησκευμάτων, που έλπιζαν σε μια ισόνομη και δίκαιη διακυβέρνηση.

*«Τον υποδέχτηκαν ο Υπάτος Αρμοστής, ο αρχιστράτηγος Παπούλας, ο ναύαρχος Καλαμίδας, ο επικεφαλής της Ανωτ. Γενικής Στρατιωτικής Διοίκησης Μικράς Ασίας, διοικητής Α. Βλαχόπουλος, ο μητροπολίτης Σμύρνης, ο δήμαρχος Χασάν Πασάς, ο Αρμένιος αρχιεπίσκοπος, ο αρχιεραββίνος, η Δημογεροντία και η Κεντρική Επιτροπή Σμύρνης. Τον συνόδευαν οι υπασπιστές κ. Βάσσος και κ. Λαβίδας, δύναμη στρατού των εμπέδων της Στρατιάς Μικράς Ασίας με επικεφαλής τον διοικητή συνταγματάρχη Παναγάκη.»*¹⁴⁶

Η επιλογή του τόπου διαμονής του διαδόχου δεν ήταν τυχαία. Από αυτό το παραθαλάσσιο προάστιο της Σμύρνης ο διάδοχος εύκολα θα μεταφερόταν στο Μέτωπο.

Λίγες μέρες αργότερα, το Νοέμβριο του 1921, μετέβηκε στο Οτούρδκ όπου τον υποδέχτηκε ο υποστράτηγος διοικητής της μεραρχίας κ. Αθανάσιος Φράγκος (1864 – 1923). Όπως μας πληροφορεί ο *Κόσμος*:

*«Ο διάδοχος επιθεώρησε το παρατεταγμένο τάγμα ασφαλείας και τα συντάγματα της μεραρχίας συγχαίροντας το διοικητή για την ετοιμότητα και την πειθαρχία των στρατιωτών. Η στρατιωτική μουσική παιάνιζε τον ύμνο «Του Αετού ο Γιος» και άλλα εμβατήρια. Στην υποδοχή παραβρίσκονταν και πολλοί Τούρκοι που ζητωκραύγαζαν υπέρ των ελευθερωτών Ελλήνων.»*¹⁴⁷

¹⁴⁵ Στο ίδιο, 1/14. 11. 1921 και 22.10/4.11.1921.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, 22.10/4.11.1921.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, 12/25.11. 1921.

Στην Αθήνα ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το τελευταίο και δύσκολο καλοκαίρι για το μικρασιατικό Μέτωπο με τις σύμμαχες χώρες αποκάλυπτα πια φιλοτουρκικές και το ελληνικό κράτος σε οικονομικό και στρατιωτικό αδιέξοδο, ήταν σε διαρκή επικοινωνία με τον πρωθυπουργό, το Συμβούλιο των Υπουργών, το διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας, Δημήτριο Μάξιμο (1873 – 1955) και το Επιτελείο Στρατού και προσπαθούσαν να δώσουν τέλος στις πολεμικές επιχειρήσεις.¹⁴⁸

2.3. Ο ρόλος της πολιτικής ηγεσίας

Η χαρισματική προσωπικότητα του Βενιζέλου δέσποζε τη δεκαετία του 1910 στην ελληνική επικράτεια. Ο Βενιζέλος έφερε τον ελληνισμό κοντά στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας. Κατά την πεποίθηση των Ελλήνων το όνειρο αιώνων θα λάβαινε σάρκα και οστά. Μα ο διορατικός πολιτικός, ενώ σύμφωνα με εκτιμήσεις πολιτικών και στρατιωτών παραγόντων της εποχής στο διάστημα του καλοκαιριού του 1919 ο Ελληνικός Στρατός θα μπορούσε να είχε συντρίψει τα κεμαλικά άτακτα στίφη πριν εξελιχτούν σε οργανωμένο στρατό, δεν προωθούσε την επιθετική πολιτική στη Μικρά Ασία. Κι αυτό γιατί ήθελε σε κάθε έκβαση της Εκστρατείας να έχει την έγκριση του Ανωτάτου Συμμαχικού Στρατιωτικού Συμβουλίου ως ένα διαπραγματευτικό χαρτί που θα χρησιμοποιούσε για την προστασία των ελληνικών μικρασιατικών πληθυσμών. Με ενέργειές του ένα χρόνο μετά πέτυχε την επέκταση του Ελληνικού Στρατού βορειότερα και ανατολικότερα και έτσι εξασφαλίστηκε η ηρεμία από τις επιθέσεις των άτακτων Τσετών.

Παράλληλα με τη στρατιωτική και τη διπλωματική του δράση κατά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών,¹⁴⁹ οι αυξημένες οικονομικές ανάγκες της Εκστρατείας τον οδήγησαν στη λήψη μιας σειράς οικονομικών μέτρων. Σύναψε Εθνικό Δάνειο 300 εκατομμυρίων δραχμών με τη μορφή λαχείου, στο οποίο ο ελληνισμός ανταποκρίθηκε άμεσα.¹⁵⁰

Στις εκλογές της 1^{ης}/14^{ης} Νοεμβρίου 1920 ο Βενιζέλος ηττήθηκε από το Λαϊκό Κόμμα και πρωθυπουργός ορκίστηκε ο Δημήτριος Ράλλης (4/17.11.1920 - 24.1/6.2.1921).¹⁵¹ Αντικαταστήθηκε όμως γρήγορα από τον Δημήτριο Γούναρη,¹⁵²

¹⁴⁸ Στο ίδιο, 25.6/8.7.1922.

¹⁴⁹ *Καθημερινή*, 30.7/12.8.1920.

¹⁵⁰ Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', σ. 122.

¹⁵¹ *Καθημερινή*, 3/16.11.1920 και 5/18/11.1920.

¹⁵² Για την πολιτική του Γούναρη κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία και την καταδίκη, βλ. ενδεικτικά: Ι. Μαλλώσης, *Η Πολιτική Ιστορία του Δημητρίου Γούναρη*, Αθήνα 1926. Βλ. επίσης, Αρίστος

αρχηγό του πλειοψηφούντος κόμματος του αντιβενιζελικού συνασπισμού, με τον Νικόλαο Καλογερόπουλο (24.1/6.2.1921 - 26.3/8.4.1921) λόγω της συμφωνίας του πρώτου με την πρόταση του Βενιζέλου να επανέλθει ο στρατός στα συμφωνηθέντα εδάφη της Συνθήκης των Σεβρών με την κατοχή της κοιλάδας του Μαιάνδρου ποταμού.¹⁵³

Ο Καλογερόπουλος εκπροσώπησε την Ελλάδα στη Διάσκεψη του Λονδίνου (8/21.2 - 5/18.3.1921).¹⁵⁴ Εκεί, παρουσία, για πρώτη φορά, του Υπουργού των Εξωτερικών της Άγκυρας Bekir Sami, της Κωνσταντινούπολης, Tenvfik Paşa, της Γαλλίας, Aristide Briand, και της Ιταλίας κόμη Sforza, πέτυχε να αναγνωριστεί και να επικυρωθεί η Συνθήκη των Σεβρών, παρά την πρόταση της Ιταλίας για την αναθεώρησή της.¹⁵⁵ Στην ομιλία του, όπως έγραφε η *Εσπερινή*, ο Καλογερόπουλος:

«Ανέπτυξε τις θέσεις της Ελλάδας επί του Ανατολικού Ζητήματος τονίζοντας πως τα ελληνικά συμφέροντα ταυτίζονται με τα συμφέροντα της Αγγλίας. Ζήτησε οικονομικές πιστώσεις για να μπορέσει να υποστηρίξει τη συμμαχική εντολή της ειρήνευσης στην Ανατολή καθώς και άδεια επέκτασης στην ενδοχώρα για την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών. Αρνήθηκε να έρθει σε επαφή με τους εκπροσώπους της Άγκυρας, όπως και αρνήθηκε τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής για την εθνογραφική έρευνα του μικρασιατικού πληθυσμού. Κήρυξε την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης για προέλαση του στρατού μέχρι να διασκορπιστούν οι ορδές του Κεμάλ.»¹⁵⁶

Το Φεβρουάριο ο Γούναρης κλήθηκε από το Loyd George και έφτασε στο Λονδίνο, ως αρχηγός της πλειοψηφούσης παράταξης, για να συζητηθεί η πιθανότητα συμβιβασμού. Παρά την προσπάθεια του άγγλου πρωθυπουργού, δεν επήρθε καμία συνεννόηση ανάμεσα στους Τούρκους και Έλληνες εκπροσώπους. «Οι Τούρκοι για να επιτευχτεί η ειρήνη ζητούσαν όλα τα εδάφη όπως ήταν το 1913, δηλαδή ζητούσαν

Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η Ελληνική Κρίση των ετών 1908-1922*, Πυρσός, 1946. Βλ. ακόμη, Βασίλειος Μόστρας, *Η Μικρασιατική Επιχείρησις*, Αθήνα ²1969.

¹⁵³ *Εθνος*, 25.1/7. 2.1921.

¹⁵⁴ Στη διάσκεψη του Λονδίνου η ελληνική, σουλτανική και κεμαλική αντιπροσωπεία συμμετείχαν ως παρατηρητές. Αν και αρχικός σκοπός ήταν η αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών αποφασίστηκε η παραμονή των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη και Αν. Θράκη, γεγονός που προκάλεσε την αποχώρηση του κεμαλικού αντιπροσώπου.

¹⁵⁵ Ξενοφών Στρατηγός, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία, Ιστορική Επισκόπηση επί τη Βάσει Επισήμων Εγγράφων και Πηγών*, Πελεκάνος, 2010, σ. 159 - 167.

¹⁵⁶ *Εσπερινή*, 23.2/8.3.1921.

την κατάργηση της Συνθήκης των Σεβρών. Ο Γούναρης αρνήθηκε τη συμμαχική μεσολάβηση για ειρήνευση και αποφάσισε την επίτευξή της με τα όπλα».¹⁵⁷

Το ελληνικό κράτος ετοιμάζεται πυρετωδώς για την επίθεση του Μαρτίου του 1921. Ο λαός στηρίζει την απόφαση της κυβέρνησης για συνέχιση του πολέμου με συλλαλητήρια, ενώ οι φοιτητές πορεύονται από τα Προπύλαια ως το Πολυτεχνείο.¹⁵⁸ Καλούνται στα όπλα οι εθελοντές των απογραφών 1915 - 1916 - 1917, και μετά από την έγκριση των συμμάχων αυξάνεται η κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων ώστε να εξοικονομηθούν πόροι για τις νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις, που ξεκινούν στις 12/25 Μαρτίου. Με δεύτερη επιστράτευση, ένα μήνα αργότερα, καλούνται οι έφεδροι των απογραφών 1912 και 1913α μαζί με τους πρόσφυγες που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, Μάξιμος, αγοράζει μεγάλη ποσότητα πυρομαχικών από τον αγγλικό στρατό και παραμένει στο Λονδίνο προσπαθώντας να εξασφαλίσει δάνειο από ιδιωτικές χρηματαγορές της Αγγλίας. Η τύχη της προσπάθειάς του θα εξαρτηθεί από τις νίκες των ελληνικών επιθέσεων.¹⁵⁹

Ο Γούναρης ορκίζεται νέος πρωθυπουργός στην πρώτη κυβέρνηση (26.3/8.4.1921 - 2/15.3.1922) κι επιβάλλεται η λογοκρισία στις πολεμικές ειδήσεις του ελληνικού Τύπου. Οι επείγουσες κι άμεσες ανάγκες για χρήματα οδήγησαν τον Υπουργό Οικονομικών Πρωτοπαπαδάκη να μεταρρυθμίσει το νόμο 1640 για την άμεση φορολογία και να εξασφαλίσει εσωτερικό δάνειο αξίας 550 εκατομμυρίων δρχ. από την Εθνική Τράπεζα.¹⁶⁰

Μαζί με τον Υπουργό Στρατιωτικών Νικόλαο Θεοτόκη και τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού, Βίκτωρα Δούσμανη (1861 – 1949) πηγαίνει στη Σμύρνη όπου πάνω στο ατμόπλοιο που τους μετέφερε, συνεδρίασε με τους επιτελικούς του στρατού, τον αρχηγό της Στρατιάς Αναστάσιο Παπούλα και τον Αριστείδη Στεργιάδη για να ενημερωθεί και να ληφθούν οι αποφάσεις για την πορεία της εκστρατείας.¹⁶¹

Από εκεί μεταβαίνει στην πόλη Ουσάκ και στην Προύσα ενισχύοντας τους στρατιώτες και επιστρέφοντας στην Αθήνα καλεί την Εθνοσυνέλευση προς

¹⁵⁷ Στο ίδιο, 20.4/3.5. 1921. Βλ. επίσης Δαγκλής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 407 - 408.

¹⁵⁸ *Εσπερινή*, 16.2/1.3.1921.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, 8/21.7.1921.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, 9/22.4.1921.

¹⁶¹ Ο βενιζελικός τύπος δε θεώρησε σωστή την ενέργεια του πρωθυπουργού να επισκεφτεί τη Σμύρνη, βλ. *Εσπερινή*, 16/29.4.1921.

ενημέρωσή της.¹⁶² Ετοιμάζοντας την επίθεση του Ιουνίου 1921 συνεχίζει την επιστράτευση με τους έφεδρους αξιωματικούς των κλάσεων 1908 - 1909, με τους μικρασιάτες Έλληνες των κλάσεων του 1910 ως το 1921 και τους έφεδρους των κλάσεων 1912 - 1913α που πολέμησαν στους Βαλκανικούς Πολέμους.

Μετά την κατάληψη του Εσκή Σεχίρ ο Γούναρης ταξιδεύει και παραβρίσκεται στο Μεγάλο Πολεμικό Συμβούλιο, που αποφασίζεται η προέλαση ως την Άγκυρα. Είναι αποφασισμένος να επιβάλει με τα όπλα την ειρήνη στη μικρασιατική γη. Δηλώνει ότι: «Αφού η σουλτανική κυβέρνηση είναι υπεύθυνη για την κεμαλική συμπεριφορά, οι Έλληνες οφείλουν να προελάσουν για να επιβληθούν οι όροι των νικητών».¹⁶³

Η αδυναμία κατάληψης της έδρας του κεμαλισμού, παρά τις νέες επιστρατεύσεις των γεννηθέντων το 1902, φέρνουν το Γούναρη στην Αθήνα να σκέπτεται ως μοναδική λύση τη διπλωματική οδό.¹⁶⁴

Ο Μάξιμος έχει επιστρέψει άπραγος από την προσπάθεια παροχής δανείου. Η Εσπερινή έγραφε σχετικά: «Οι Άγγλοι κεφαλαιούχοι για να δώσουν δάνειο επιβάλλουν μεγάλο τόκο και ζητούν ως εγγυήσεις τις προσόδους από τα τελωνεία της Θράκης, της Μικράς Ασίας και την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών περιοχών των Νέων Χωρών», όρους τους οποίους ο Μάξιμος αρνείται.¹⁶⁵

Η κατάσταση για την Ελλάδα μέρα με τη μέρα δυσκολεύει. «Η κυβέρνηση παρ' όλες τις δυσκολίες δε δέχεται να γίνει αποστράτευση, αν δεν υπογράψει ο Kemal Συνθήκη Ειρήνης και δεν εξασφαλίσει την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών».¹⁶⁶

Οι οικονομικές απαιτήσεις της εκστρατείας, με το ημερήσιο κόστος του πολέμου να φτάνει τα 8 εκατομμύρια δραχμές, οδηγούν τον πρωθυπουργό «[...] να αναζητήσει τρόπο διοίκησης της Μικράς Ασίας ώστε να εξασφαλιστούν τα κερδισμένα εδάφη αλλά και να συνεισφέρουν οι μικρασιάτες με χρήμα και στρατιώτες στις πολεμικές επιχειρήσεις».¹⁶⁷

¹⁶² Η Προύσα, πόλη με απόσταση 270 χμ. βορειοανατολικά της Σμύρνης. Η Ουσάκ, πόλη με απόσταση 200 χμ. ανατολικά της Σμύρνης.

¹⁶³ Εσπερινή, 16/29.7.1921. Οι Τούρκοι πρίγκιπες αναχωρούν από την Κωνσταντινούπολη και ενώνονται κρυφά με τον Kemal, βλ. Εσπερινή, 20.4/3.5.1921. Τούρκοι απολύονται από τον τουρκικό στρατό στην Κωνσταντινούπολη και μεταφέρονται, συνοδεία αξιωματικών, σε λιμάνια του Πόντου και από εκεί κατατάσσονται στον κεμαλικό στρατό, βλ. Εσπερινή, 25.8/7.9.1921.

¹⁶⁴ Καθημερινή, 4/17.10.1921.

¹⁶⁵ Εσπερινή, 10/23.9. 1921.

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

¹⁶⁷ Στο ίδιο. Βλ. επίσης, Καθημερινή, 29.9/12.10.1921.

Η Εθνική Τράπεζα για να καλύψει το μεγάλο έλλειμμα των 1.600 εκατομμυρίων στον προϋπολογισμού εξέδωσε τραπεζογραμμάτια, αξίας 650 εκατομμυρίων δραχμών.¹⁶⁸

Κούρσα διπλωματικών αγώνων ξεκινά για τον Έλληνα πρωθυπουργό. Στις 3/16 Οκτωβρίου 1921 μαζί με τον Υπουργό Εξωτερικών, Μπαλτατζή, αναχωρεί για τις ευρωπαϊκές συμμαχικές πρωτεύουσες Παρίσι, Λονδίνο, Ρώμη με σκοπό την επίτευξη οικονομικής στήριξης και την εύρεση λύσης για την επίσπευση της λήξης του πολέμου. Το Παρίσι και η Ρώμη δηλώνουν τη συμπάθειά τους για τις ωμότητες κατά των χριστιανών αλλά αποκάλυπτα πια ενισχύουν με όπλα τον Kemal. Θέλουν να λήξει ο πόλεμος αλλά δε δίνουν ελπίδες για οικονομική βοήθεια στην Ελλάδα.

Από την άλλη ο Γούναρης είχε στηρίξει τις ελπίδες του στις συνομιλίες με τον Υπ. Εξωτερικών της Βρετανίας λόρδο Curzon (Κόρζον).¹⁶⁹ Μετά από επικοινωνία του με το αρχηγείο στο Μέτωπο, ενημερώνει τον Άγγλο Υπουργό για το πόσο δύσκολη είναι η θέση της Ελλάδας, όταν Ιταλοί, Ρώσοι και Γάλλοι δίνουν φανερά πια στον Kemal, ιππικό και αεροπορία. Μα ως απάντηση δέχεται ασαφείς υποσχέσεις για βοήθεια και δηλώσεις συμπάθειας.

Η αποτυχία απόσπασης βέβαιης βοήθειας από το ταξίδι του στις συμμαχικές πρωτεύουσες τον φέρνει σε δίλημμα: *«Η αποστράτευση είναι μια λύση για να έρθει η ειρήνευση, όπως υπόσχεται ο Kemal, όμως ποιος εγγυάται την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής, που καθημερινά διώκονται, βασανίζονται και σφαγιάζονται;»*¹⁷⁰

Το Φεβρουάριο του 1922 επιστρέφει στην Αθήνα αποφασισμένος για εκκένωση της Μικράς Ασίας. Όμως με τηλεγράφημά του ο Loyd George του ζητά να περιμένει την επόμενη διάσκεψη στη Βενετία, που σίγουρα θα επιτευχθεί η σύναψη της ειρήνης.¹⁷¹

Οι κρίσιμες εθνικές στιγμές προκαλούν και στις Εθνοσυνελεύσεις διαφωνίες και συγκρούσεις ανάμεσα στα μέλη της. Με την παρουσίαση του οικονομικού προγράμματος στη Βουλή ο Γούναρης δεν κερδίζει τη Ψήφο Εμπιστοσύνης και παραιτείται. Μα επανέρχεται στην πρωθυπουργία λίγες μέρες μετά (2/15.3.1922 -

¹⁶⁸ Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, ό.π., σ. 397.

¹⁶⁹ Ο Curzon είχε καταστήσει σαφές στο Γούναρη ότι στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων της χώρας του η ενότητα της Entente είχε μεγαλύτερη σημασία από την προάσπιση των ελληνικών δικαίων στην Εγγύς Ανατολή, βλ. Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', σ. xxvι.

¹⁷⁰ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 395.

¹⁷¹ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 339.

3/16.5.1922 η δεύτερη κυβέρνηση Γούναρη), αφού ο Νικόλαος Στράτος (1872 – 1922) δε μπόρεσε να σχηματίσει κυβέρνηση.¹⁷²

Ακολούθως, συμμετέχει στις διασκέψεις Παρισιού και Γένοβας (10/23.4.1922 - 19.5/1.6.1922) που συζητιούνται τα οικονομικά μεταπολεμικά ζητήματα.¹⁷³ Εκεί σε ομιλία του αναπτύσσει το λόγο που αδυνατεί η ελληνική κυβέρνηση να εκκενώσει τη Μικρά Ασία, όπως είναι το ζητούμενο και από τον Kemal και από τους συμμάχους. Δηλώνει ότι: « [...] Η θέση της Ελλάδας είναι πιο δύσκολη σε σχέση με τους Ιταλούς και τους Γάλλους, που εύκολα εκκένωσαν την περιοχή των εντολών τους, γιατί στη Μικρά Ασία υπάρχουν ομόαιμοι και ομόγλωσσοι που χρειάζονται την ελληνική προστασία από τις τούρκικες βιαιοπραγίες». ¹⁷⁴ Συνεχίζει και τους ενημερώνει για την ανάγκη της προσάρτησης των κατεχόμενων εδαφών με σκοπό τη συνεισφορά των μικρασιατών σε χρήματα και στρατιώτες.¹⁷⁵

Στο Παρίσι οι προτάσεις ειρήνευσης των Βρετανών δεν έγιναν δεκτές από τον εκπρόσωπο της Άγκυρας,¹⁷⁶ μια και ο Kemal δυναμωμένος και ενισχυμένος από την αμέριστη ηθική και υλική υποστήριξη Γάλλων, Ιταλών και Μπολσεβίκων δεν έδειχνε καμιά διάθεση συνθηκολόγησης πια, αλλά κωλυσιεργούσε με διπλωματικές ενέργειες για να κερδίσει χρόνο.

Στην Ελλάδα οι τρέχουσες οικονομικές ανάγκες για τις προμήθειες του στρατού, την πληρωμή των αξιωματικών, την περίθαλψη των ορφανών και χήρων του πολέμου και των προσφύγων φέρνουν μια σειρά οικονομικών και φορολογικών μέτρων. Ο Υπουργός Οικονομικών, Πρωτοπαπαδάκης, εφευρίσκει έναν πρωτότυπο και ευφυή τρόπο για τη σύναψη Εσωτερικού Δανείου.

«Με το σκεπτικό ότι εκείνο το καιρό κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα 3 δις δραχμές σε χαρτονομίσματα, αποφασίστηκε η παροχή αναγκαστικού δανείου 1.600 εκ. δραχμών (του μισού των χαρτονομισμάτων που κυκλοφορούσαν) με τόκο 6,5% σε όλους τους Έλληνες, από την 1^η/14^η Απριλίου και εξοφλητέο εντός μιας εικοσαετίας, που θα είχε και τη μορφή λαχείου.¹⁷⁷ Το κράτος θα διαθέτει ετησίως 8 εκ. δραχμές προς κλήρωση.»

¹⁷² Καθημερινή, 2/15.3.1922.

¹⁷³ Στο ίδιο, 30.3/12.4.1922.

¹⁷⁴ Εσπερινή, 14/27.4.1922.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, 17/30.4.1922 και 22.4/5.5.1922.

¹⁷⁶ Καθημερινή, 13/26.3.1922.

¹⁷⁷ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 397.

Είναι το πρωτόγνωρο και πετυχημένο σχέδιο της διχοτόμησης των χαρτονομισμάτων.

*«Σύμφωνα με οδηγίες του οικονομικού κλιμακίου, θα κατατίθενται στην τράπεζα τα Στέμματα του κομμένου χαρτονομίσματος και θα λαμβάνεται δάνειο της αξίας του μισού ποσού από ότι κατατέθηκε. [...] Συγχρόνως το κράτος εξέδωσε χαρτονομίσματα 550 εκ. δραχμών για να δανείζει, με τον όρο να αχρηστευτούν μετά από έξι μήνες.»*¹⁷⁸

*«Το κράτος ενισχύθηκε επιπλέον με άλλες 250 εκ. δραχμές από την αύξηση της αξίας της δραχμής επί των εισαγωγικών τελωνειακών φόρων και της προσθήκης 10% επί των άμεσων και έμμεσων φόρων.»*¹⁷⁹

Τα χρήματα που εξοικονομήθηκαν διοχετεύθηκαν στη διατήρηση του επιστρατευμένου στρατού στη Μικρά Ασία και στην Αν. Θράκη.

Η κυβερνητική κρίση που θα ακολουθήσει είναι ένα ακόμη αποτέλεσμα της δυσκολίας να βρεθεί ικανοποιητική λύση στο Ανατολικό Ζήτημα. Ο Γούναρης παραιτείται μετά από την καταψήφιση του νέου οικονομικού νομοσχεδίου που πρότεινε. Ο Στράτος, αρχηγός του Εθνικού Συντηρητικού Κόμματος, αφού μένει στην πρωθυπουργία έξι μέρες, παραιτείται (3/16.5.1922 - 9/22.5. 1922), μια και δεν έλαβε Ψήφο Εμπιστοσύνης.

Φτάνοντας στο καλοκαίρι του 1922, η νέα κυβέρνηση του Πρωτοπαπαδάκη (9/22.5.1922 - 28.8/10.9.1922),¹⁸⁰ εισάγει νέα φορολογικά μέτρα.¹⁸¹

«Γίνεται αυστηρός έλεγχος στην εξαγωγή του συναλλάγματος και διευκολύνονται οι τράπεζες για την εισαγωγή του. Φορολογούνται οι οικείες αξίας άνω των 100.000 δρχ., τα κέντρα πλουτοκρατικής διασκέδασης, όλα τα είδη πολυτελείας του εσωτερικού και τα εισαγόμενα και αποφασίζεται περικοπή των δαπανών στα υπουργεία για να καλυφτεί το χάσμα του προϋπολογισμού.

¹⁷⁸ Εσπερινή, 2/15.4.1922.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, 6/19.4. 1922. «Τα φορολογικά νομοσχέδια τροποποιούνται γιατί σύμφωνα με διαμαρτυρία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, το νομοσχέδιο «Περί Διπλασιασμού του Συνθετικού Φόρου» θα φέρει μαρασμό στον εμπορικό και βιομηχανικό κόσμο», Εσπερινή, 22.4/5.5.1922.

¹⁸⁰ Καθημερινή, 10/23.5.1922.

¹⁸¹ Με τη Δίκη των Έξι, ο Δημήτριος Γούναρης, ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο Νικόλαος Στράτος, ο Γεώργιος Μπαλτατζής, ο Νικόλαος Θεοτόκης και ο Γεώργιος Χατζηανέστης καταδικάστηκαν σε θάνατο στις 15 Νοεμβρίου 1922 από το έκτακτο Στρατοδικείο στο οποίο παραπέμφθηκαν από την Επαναστατική Επιτροπή που είχε αναλάβει την εξουσία με την επανάσταση του 1922. Βλ., Καθημερινή, 16/29.11.1922. Βλ. επίσης, Κλάψης, ό.π., σ. 361. Για τη Δίκη των Έξι βλ. ενδεικτικά Γιάννης Π. Καψής, *Η δίκη των Έξι, 60 Μέρες που Άλλαξαν μια Χώρα*, ένα Λαό, Λιβάνη 2011. Βλ. ακόμη, Τάσος Βουρνάς, ό.π., σ. 112 – 118.

Στο λιμάνι του Πειραιά γίνεται κατάσχεση και επίταξη εμπορευμάτων γαιάνθρακα πολλών ιδιωτών για να χρησιμοποιηθεί στις ανάγκες της βιομηχανίας, μια και η κυβέρνηση λόγω έλλειψης χρημάτων αδυνατούσε να παραγγείλει.»¹⁸²

Πέρα από τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που καλούνται οι κυβερνήσεις να επιλύσουν πολλά άλλα εξίσου σοβαρά έχουν ανάγκη σώφρονος και λογικής αντιμετώπισης.

Η κυβέρνηση προσπάθησε να διευθετήσει το ζήτημα των «Αμυνιτών» που παραμένουν αδρανείς και άμισθοι στην Κωνσταντινούπολη παραπάνω από ένα χρόνο. Μετά από συνομιλίες του πρωθυπουργού με τον Ύπατο Αρμοστή της Κωνσταντινούπολης, Νικόλαο Βότση (1877 - 1931), αποφασίστηκε « [...] *κάποιοι από αυτούς να τεθούν προσωρινώς σε αναπληρωματικές διοικήσεις στην Αθήνα*».¹⁸³

Σκοπός πια της κυβέρνησης είναι η λήξη της εμπόλεμης κατάστασης εντός τετραμήνου.¹⁸⁴ Με τα μόνα οικονομικά μέσα αυτά που εξασφαλίστηκαν από τα εσωτερικά δάνεια και με το στρατό σε θέση ενεργητικής άμυνας, δυο είναι οι λύσεις που προτείνονται: Η μία είναι η εφαρμογή του σχεδίου Αυτονόμησης της Ιωνίας υπό το σουλτανικό καθεστώς και η δεύτερη η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Ελληνικό Στρατό.

Ενθαρρυμένη η κυβέρνηση με την παρουσία του φιλέλληνα Arthur James Balfour (1848 – 1930) στη θέση του Υπουργού Εξωτερικών της Αγγλίας σχεδιάζει τρόπο δίκαιης διοίκησης στην Ιωνία χωρίς να αδικήσει τα συμφέροντα των συμμάχων.

Στόχος είναι να στηριχτεί και να οργανωθεί η διοίκηση, ώστε να ανδρωθεί η Ιωνική Πολιτεία και με τον καιρό να μπορέσει να αποδεσμευτεί ο Ελληνικός Στρατός από τα μικρασιατικά εδάφη. Έτσι, έλπιζε η ελληνική κυβέρνηση, το νέο αυτόνομο Ιωνικό κράτος θα πρόσφερε σε χρήματα και άνδρες, που είχε μεγάλη ανάγκη το Μέτωπο και θα συντελούσε στη λήξη του πολέμου.

Η δεύτερη λύση, η προέλαση του Ελληνικού Στρατού στην Κωνσταντινούπολη, ήταν ενδεχόμενο που προϋπήρχε και αποφασίστηκε στο Πολεμικό Συμβούλιο στα

¹⁸² *Εσπερινή*, 15/28.4.1922.

¹⁸³ Στο ίδιο, 30.6/13.7.1922. Μετά τις εκλογές του 1920 εκδιώχτηκαν ή παραιτήθηκαν παρανόμως πολλοί Φιλελεύθεροι στρατιωτικοί, οι οποίοι και συγκεντρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί ασκούσαν αντιπολιτευτική δράση. Στις 27.3/10.4.1921, ο αρμοστής της Κωνσταντινούπολης, ναύαρχος Νικόλαος Βότσης, τηλεγραφεί στην κυβέρνηση και συνιστά να εκδοθεί Διάταγμα Αμνήστευσης των εκεί παραμενόντων αξιωματικών και να επανέλθουν στο καθήκον τους, βλ. *Κόσμος*, 27.3/ 9.4.1921. Βλ. επίσης *Καθημερινή*, 31.8/13.9.1921.

¹⁸⁴ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 418.

ανάκτορα στις 29.6/12.7 1922. «*Η κυβέρνηση θεωρεί ότι θα είναι ο καλύτερος τρόπος για να αναγνωρίσουν οι Τούρκοι την ήττα τους*».¹⁸⁵

Ωστόσο οι δυο αυτές λύσεις που προτάθηκαν δεν εφαρμόστηκαν γιατί δεν έτυχαν της ανάλογης ανταπόκρισης και στήριξης.

2.4 Η συμβολή της Εκκλησίας

Τόσο το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και οι κατά τόπους μικρασιάτες μητροπολίτες προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στις νέες εθνικές προκλήσεις που δημιουργήθηκαν εξαιτίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της εμφάνισης των Νεότουρκων εθνικιστών με τις διώξεις τους κατά των χριστιανών και αργότερα στη συμμαχική κατοχή της Κωνσταντινούπολης και στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Διαβιούν σε ένα εχθρικό περιβάλλον και είναι αναγκασμένοι να πορεύονται σύμφωνα με τους νόμους των Οθωμανικών Αρχών.

Οι ενέργειές τους κατευθύνονται από την προσπάθεια διατήρησης του οικουμενικού θεσμού του Πατριαρχείου, και μάλιστα στην ιστορική έδρα του, γι' αυτό προσπαθούν να μη δώσουν αφορμή για έξωση ή κατάργησή του.

Η πατριαρχεία του Γερμανού Ε΄ (28.1/10.2.1913 - 12/25.10.1918), συμπίπτει χρονικά με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, περίοδο διώξεων και απελάσεων των Ελλήνων της Θράκης και της Ιωνίας από την εθνικιστική νεοτουρκική κυβέρνηση.¹⁸⁶ Την εποχή αυτή αφαιρέθηκε από το Πατριαρχείο ο εκπαιδευτικός και δικαστικός του ρόλος και καταργήθηκε το διοικητικό σύστημα των Μιλλέτ (Mileti).¹⁸⁷ Η αντίδραση του Πατριαρχείου σε αυτή την τακτική της κυβέρνησης των Νεότουρκων ήταν η ανακήρυξή του σε καθεστώς Διωγμού, δηλαδή έπαψαν να τελούνται οι Θείες Λειτουργίες και τα Μυστήρια της Εκκλησίας. Ο Πατριάρχης όμως αναγκάστηκε να παραιτηθεί εξαιτίας των διαμαρτυριών των εθνικιστών αρχιερέων που θεωρούσαν ότι η στάση του απέναντι στο σύστημα των Νεότουρκων έπρεπε να ήταν πιο δυναμική.¹⁸⁸

¹⁸⁵ *Εμπρός*, 4/17.8.1922.

¹⁸⁶ Για τις διώξεις των χριστιανών βλ. ενδεικτικά, Γιάννης Π. Καψής, 1922 *Η Μαύρη Βίβλος, Οι Μαρτυρικές Καταθέσεις των Θυμάτων που δεν Δημοσιεύθηκαν Ποτέ*, Λιβάνη 1992.

¹⁸⁷ Με το σύστημα των Μιλέτι υπήρχε εκκλησιαστική, κοινωνική και εκπαιδευτική αυτονομία και αναγνώριση, διαχωρισμός, σεβασμός και παροχή δικαιωμάτων στα διαφορετικά θρησκευόμενα που διαβιούσαν στην Αυτοκρατορία.

¹⁸⁸ Ο Αίνου Ιωακείμ, ο Αμασειάς Γερμανός Καραβαγγέλης και ο Σμύρνης Χρυσόστομος Καλαφάτης.

Την παραίτησή του ακολούθησε μια τριετής περίοδος Τοποτηρητείας καθώς μετά από πρόταση του Βενιζέλου αναβλήθηκε η διαδικασία για την εκλογή νέου Πατριάρχη μέχρι τη διευθέτηση του Ανατολικού Ζητήματος.¹⁸⁹

Ο μητροπολίτης Προύσης Δωρόθεος (Οκτώβριος 1918 - Μάρτιος 1921) αρχικά και ο Καισαρείας Νικόλαος Σακκόπουλος (Μάρτιος 1921 - Νοέμβριος 1921) αργότερα, αναδείχθηκαν Τοποτηρητές του Οικουμενικού Θρόνου. Η πολιτική τους επηρεαζόταν άμεσα από τη φιλοδυτική, φιλελεύθερη, νεοτουρκική παράταξη που κυβερνούσε και από το Εθνικό Κίνημα Άμυνας που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη.¹⁹⁰

Μετά από ενέργειες του Βενιζέλου, των αρχιερέων φίλα προσκείμενων στο Βενιζέλο και του Εθνικού Κινήματος Άμυνας, για μοναδική φορά στην ιστορία του Πατριαρχείου εξελέγη Πατριάρχης χωρίς να εμπλακούν οι Τούρκοι στη διαδικασία. Ο Μελέτιος Μεταξάκης, ως Μελέτιος Δ΄, άνθρωπος έξυπνος και δραστήριος,¹⁹¹ ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο στις 25.11/8.12.1921 προς δυσარέσκεια της κυβέρνησης των Αθηνών.¹⁹²

Κύριο μέλημά του ήταν η προσέγγιση και η συνεργασία με τις χριστιανικές Εκκλησίες ανά τον κόσμο, πρακτική που είχαν υιοθετήσει και οι προκαθήμενοί του. Έλπιζε με την προσέγγιση αυτή να καταφέρει εκτός από την εκκλησιαστική και τη συνεργασία με τις κυβερνήσεις των χωρών για τη στήριξη στο εθνικό θέμα. Είχε επαφές με τον αρχιεπίσκοπο Κανταβρυγίας (Αγγλίας), πλησίον του οποίου ήταν διορισμένος μόνιμος αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου, με Προτεστάντες ομολόγους του, με τις ορθόδοξες κοινότητες της διασποράς, οι οποίες με εράνους είχαν συγκεντρώσει σημαντικά ποσά και με τα συλλαλητήρια γνωστοποιούσαν το εθνικό ζήτημα στο εξωτερικό.¹⁹³

Φαίνεται, πάντως, πως ο Πατριάρχης ήταν σύμφωνος με την κατάληψη της Πόλης από τον Ελληνικό Στρατό το καλοκαίρι του 1922.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ΄, σ. 328. Βλ. περισσότερα, Δημήτριος Μαυρόπουλος, *Πατριαρχικάί Σελίδες, Το Οικουμενικό Πατριαρχείο από 1878 – 1949*, Αθήνα 1960, σ. 86 – 95.

¹⁹⁰ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 334.

¹⁹¹ *Εστία*, 29.7/11.8.1922.

¹⁹² Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 333. Για τον πατριάρχη Μελέτιο Μεταξάκη βλ. ενδεικτικά, Ανδρέας Τηλλυρίδης, «Meletios Metaxakis, 1871- 1935», *Εκκλησία και Θεολογία*, τμ. 4, 1984, σ. 655 - 929. Βλ. επίσης, Θεοδόσης Τσιρώνης, *Εκκλησία Πολιτευομένη, Ο πολιτικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913 - 1941)*, Επίκεντρο, 2010. Βλ. επίσης, Βασίλειος Θ. Σταυρίδης, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μελέτιος, 25 Νοεμβρίου 1921 - 20 Σεπτεμβρίου 1923*, Αθήνα 1976.

¹⁹³ Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ΄, σ. 379.

¹⁹⁴ *Κόσμος*, 22.7/4.8.1922.

Ο μητροπολίτης Χρυσόστομος, εθνάρχης της περιφέρειας της Σμύρνης, συμφωνούσε με το εκκλησιαστικό άνοιγμα του πατριάρχη Μελέτιου, γιατί θεωρούσε ότι θα εξασφαλιζόταν κάθε δυνατή βοήθεια από τη Δύση.

Ο Χρυσόστομος πρωταγωνίστησε σε όλες τις προσπάθειες για την περίθαλψη και την τροφοδοσία των προσφύγων, χριστιανών και μουσουλμάνων που είχαν καταφύγει στη Σμύρνη κυνηγημένοι από τους Νεότουρκους, καθώς και στην οργάνωση της «Μικρασιατικής Άμυνας».

Συνεργάστηκε με τον Πατριάρχη για τη δημιουργία Αυτόνομου Ιωνικού κράτους και για να σταλούν οι βενιζελικοί αξιωματικοί στο Μέτωπο.¹⁹⁵ Με επιστολές του στον Άγγλο πρωθυπουργό Lloyd George, στους Έλληνες πρωθυπουργούς, στον Κωνσταντίνο τους παρακαλούσε να είναι ενωμένοι και τους πρότεινε λύσεις για τη σωτηρία των χριστιανών.¹⁹⁶

Είχε στενή συνεργασία με τον Αρμένιο αρχιεπίσκοπο Σμύρνης Gevaert Turan (Γεβάρτ Τουριάν), και τον αρχηγό της Ευαγγελικής Εκκλησίας, Ξενοφόντα Μόσχο.¹⁹⁷ Με τηλεγραφήματά τους έκαναν γνωστό στον πρόεδρο του Παγκριστιανικού Συνεδρίου στη Νέα Υόρκη τις σφαγές που διαπράττονταν από τους εθνικιστές και τους παρακαλούσαν και τους προσκαλούσαν να ενεργήσουν για την προστασία των χριστιανών.¹⁹⁸

Με εγκυκλίους του προσπαθούσε να παροτρύνει τους Μικρασιάτες να διαθέσουν τις υλικές, ηθικές, και σωματικές τους δυνάμεις στην οργάνωση της «Μικρασιατικής Άμυνας», γιατί όπως χαρακτηριστικά σημείωνε: *«Η δεύτερη δουλεία θα είναι χειρότερη από την πρώτη, μια και οι πλειονότητα του τουρκικού στρατού είναι Νεότουρκοι»*.¹⁹⁹

Ανέπτυξε κοινή φιλανθρωπική δράση με τις χριστιανικές αδελφότητες και τους ιεραποστόλους που δρούσαν επιχειρηματικά και οικονομικά στη Μικρά Ασία, όπως τον πρόεδρο της Χ.Α.Ν., John Mott, πρωτεργάτη της Οικουμενικής Κίνησης Εκκλησιών.²⁰⁰ Οι ιεραπόστολοι τον βοηθούσαν στην προσπάθειά του να προστατεύσει το χριστιανικό πληθυσμό και διαμαρτύρονταν στις κυβερνήσεις τους για την υποστήριξή τους στους Τούρκους για χάρη των οικονομικών συμφερόντων.

¹⁹⁵ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 309, 326, 376, 380, 385. Η κίνηση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 364, 371. Βλ. περισσότερα, Σαράντος Καργάκος, *Ο Εθνομάρτυρας Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Σμύρνης, ο «Περίβλεπτος»*, Βόλος 1992, σ. 95.

¹⁹⁷ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 379.

¹⁹⁸ *Κόσμος*, 12/25.5.1922.

¹⁹⁹ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 383.

²⁰⁰ ΧΑΝ, Παγκόσμια Χριστιανική Αδελφότητα των Νέων, Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 328.

Οι ενέργειές του είχαν αποτέλεσμα την ηθική και οικονομική υποστήριξη και την ενθάρρυνση που έλαβε από πολλές Εκκλησίες του εξωτερικού. Η Εκκλησία της Αμερικής και ο Αρχιεπίσκοπος Αλέξανδρος δήλωσαν ότι υποστηρίζουν τις ενέργειές του.²⁰¹

Ο Αγγλικανός επίσκοπος Σικάγου, Charles Anderson, ο Πρόεδρος της Επισκοπιανής Εκκλησίας στη Νέα Υόρκη, επίσκοπος Thomas, η Αγγλικανική Εκκλησία και ο Πριμάτος Randall Davison, όλοι τους έδειξαν ζωηρό ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα αλλά δεν είχαν την πολιτική δύναμη να επηρεάσουν τις κυβερνήσεις τους.²⁰²

Με πολυάριθμα συλλαλητήρια που διοργανώθηκαν στο Λονδίνο και στη Νέα Υόρκη εκφράστηκε η διαμαρτυρία των ομογενών και άλλων χριστιανών για την πολιτική των κυβερνήσεων τους, όπως το Μέγα Παγγχριστιανικό συλλαλητήριο που προέδρευσε ο σεβασμιότατος William Manning, επίσκοπος της Νέας Υόρκης.

Το κεμαλικό καθεστώς της Άγκυρας προσπάθησε να ιδρύσει αποσχιστική τουρκορθόδοξη Εκκλησία, εχθρική προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Ανατολία.²⁰³ Οι μικρασιάτες ιερείς και πιστοί, εγκλωβισμένοι στα βάθη της Ανατολής, με τη στήριξη του μητροπολίτη Ικονίου, Προκοπίου,²⁰⁴ παρέμειναν σταθεροί στην ορθή πίστη, παρά τις φοβερές κακώσεις που υποβάλλονταν από τους Νεότουρκους για να αποσκιρτήσουν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.²⁰⁵ Ένας μικρασιάτης ιερέας ο παπά Ευθύμ, που διέμενε έξω από την Άγκυρα, στρατολογήθηκε για την ίδρυση της τουρκορθόδοξης Εκκλησίας. Τελικά αυτή η Εκκλησία δε λειτούργησε, καθώς οι μικρασιάτες ελληνορθόδοξοι εκδιώχθηκαν από τα πάτρια εδάφη με τη συνθήκη της Λωζάννης.²⁰⁶

2.5. Ο ρόλος του Ελληνικού Στρατού

Εισαγωγή

Με εντολή των συμμάχων στις 2/15.5.1919, δεκαοχτώ ελληνικά οπλιταγωγά εισπλέουν στο λιμάνι της Σμύρνης και αποβιβάζεται η 1η Μεραρχία Πεζικού αποτελούμενη από το 4ο, 5ο και 1/38 Σύνταγμα Ευζώνων και τις Ια και Ιβ μοίρες

²⁰¹ *Κόσμος*, 25.6/8.7.1922.

²⁰² Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 314.

²⁰³ Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 331, 333.

²⁰⁴ Προκόπιος Λαζαρίδης, (Ικόνιο, 1859 / Καισάρεια, 20 Απριλίου 1923).

²⁰⁵ Για τις σφαγές των χριστιανών βλ. *Κόσμος*, 12/23.5.1922.

²⁰⁶ Αλέξης Αλεξανδρής, «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία, 1921 – 1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4, 1983, σ. 180 – 193.

Ορειβατικού Πυροβολικού.²⁰⁷ Όλος ο σμυρναϊκός πληθυσμός και οι επίσημες αρχές τους υποδέχονται νιώθοντας πως ήρθε η ώρα να πραγματοποιηθούν οι προαιώνιοι εθνικοί πόθοι. Ο μητροπολίτης Χρυσόστομος, βαθιά συγκινημένος, ευλογεί τα ελληνικά στρατεύματα.²⁰⁸

Τη χαρά της απόβασης ήρθαν να καλύψουν πυροβολισμοί που δέχτηκε η παρελάνουσα στρατιωτική φάλαγγα διερχόμενη την πλατεία Διοικητηρίου από Τούρκους κρυμμένους στα γειτονικά κτίρια.²⁰⁹ Στις αιματηρές συμπλοκές που ακολούθησαν έχασαν τη ζωή τους δυο Έλληνες στρατιώτες και πολλοί Σμυρναίοι και Τούρκοι.²¹⁰ Το περιστατικό έδωσε το έναυσμα για την τουρκική αντίσταση κατά των ελληνικών στρατευμάτων. Η απόφαση της Διασυμμαχικής Επιτροπής, που συστάθηκε για να ερευνήσει τα αίτια, αποφάνθηκε μεροληπτικά υπέρ των Τούρκων.²¹¹ Ο δε ξένος και τουρκικός Τύπος δημοσίευσε τα γεγονότα χωρίς την οφειλόμενη παρεμβολή της συμμαχικής λογοκρισίας, προκαλώντας τους Τούρκους να πολεμήσουν κατά της ελληνικής κατοχής.²¹²

Το II/38 Τάγμα Ευζώνων, αφού κινήθηκε ενάντια των πυροβολούντων, συνέτριψε την αντίσταση και συνέλαβε 3.000 Τούρκους αξιωματικούς, οπλίτες και άτακτους ενόπλους.²¹³

Η τάξη αποκαταστάθηκε γρήγορα και οι Έλληνες στρατιώτες αφού κύκλωσαν και κάλυψαν στρατιωτικά πρώτα την πόλη, μέσα σε δύο μέρες κατέλαβαν τα προάστια της, το Κορδελιό, το Βουτζά και το Μπουρνόβα, ώστε να τα ασφαλίσουν.

Οι διαφυγόντες όμως τη σύλληψη ένοπλοι Τούρκοι, γύρω στους 2.000, ενώθηκαν με ένοπλους χωρικούς, σκορπίστηκαν στα γύρω βουνά και από εκεί προκαλούσαν συχνά επιθέσεις ενάντια στο στρατό κατοχής και στους ντόπιους πληθυσμούς, ελληνικούς και μουσουλμανικούς προσκείμενους στο Σουλτάνο.

²⁰⁷ *Εστία*, 2/15.5.1919. Βλ. επίσης, Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αρχείο Μικρασιατικής Εκστρατείας – Καταστροφής, Φάκελος 1-0, [διαθέσιμο στο: <http://www.venizelosarchives.gr/>].

²⁰⁸ Καψής, *Πώς επήγαμε στη Σμύρνη Και πώς εφύγαμε*, ό.π., σ. 151.

²⁰⁹ *Εστία*, 4/17.5.1919. Βλ. επίσης, Ροδάς ό.π., σ. 63 – 64.

²¹⁰ Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν 1919 - 1922, Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνην (Μάιος 1919- Μάιος 1920)*, Ανατύπωση 1990, Αθήνα 1957, σ. 69-72.

²¹¹ Βλ. περισσότερα, Marjorie Housepian, «George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in U.S. Foreign Policy, 1919 – 1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4, 1983, σ. 131 – 158.

²¹² Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 305. Βλ. επίσης Horton, ό.π. σ. 280.

²¹³ Ήδη από το Φεβρουάριο του 1919 η εθνικιστική ομάδα «Ένωση και Πρόοδος» στη Σμύρνη κινούνταν προς έξαψη του φανατισμού και την κατάρτιση συμμοριών. Βλ. περισσότερα Δ.Ι.Σ., *Ο Ελληνικός στρατός εις την Σμύρνην*, σ. 42, 64.

Τα ελληνικά στρατεύματα, που υπάγονταν στον έλεγχο του Συμμαχικού Στρατηγείου και είχαν συγκεντρωθεί στο κτίριο της Λέσχης των Κυνηγών, ως τα τέλη Ιουνίου, είχαν ενισχυθεί με άλλες πέντε μεραρχίες του Α΄ Σώματος Στρατού υπό τον υποστράτηγο Κωνσταντίνο Νίδερ (1865 - 1943), για να αντεπεξέλθουν στις επιθέσεις των ατάκτων. Στις 10/23.5.1919 ήρθαν στη Σμύρνη το 8^ο Σύνταγμα Κρητών και δυο τάγματα του 28^{ου} συντάγματος πεζικού για να εμποδίσουν τυχόν εξέγερση των Τούρκων της Σμύρνης.²¹⁴

Ως τις 9/22 Μαΐου είχε καλυφτεί και ασφαλιστεί όλη η χερσόνησος της Ερυθραίας.²¹⁵ Σταδιακά καταλαμβάνονται τα επάκτια πυροβολεία στα Βουρλά, η Μαινεμένη από το 5^ο Σύνταγμα Πεζικού, το Νυμφαίο από το II Τάγμα του 5^{ου} Συντάγματος Πεζικού, η Μαγνησία από το I και III Τάγμα, το Αϊδίνιο από το 4^ο Σύνταγμα Πεζικού,²¹⁶ οι Κυδωνιές από διλοχία του 8^{ου} Συντάγματος Κρητών, το Οδεμήσιο από το I/38 Τάγμα Ευζώνων, το Αξάριο από το 5^ο Σύνταγμα Πεζικού και η Πέργαμος, στην οποία δρούσαν οργανωμένες τουρκικές ομάδες από άτακτους που λυμαίνονταν την περιοχή, στις 28.5/10.6.1919, από το 8^ο Σύνταγμα Κρητών.²¹⁷

Μέχρι την 30^η.5/12^η.6.1919 η ζώνη της Σμύρνης έχει αναπτυχτεί σε βάθος 120 χμ. από τα μικρασιατικά παράλια.²¹⁸

Όπου επιβλήθηκε ο Ελληνικός Στρατός συνεργαζόταν αρμονικά με τις τουρκικές αρχές και κατάφερε να επαναφέρει την ασφάλεια, τη δικαιοσύνη και την πρόοδο, μετά τα δύσκολα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.²¹⁹

Οι ένοπλες άτακτες ομάδες όμως των Τούρκων δεν έπαυαν να επιδράμουν και να παρενοχλούν τους πληθυσμούς των χωριών εκμεταλλευόμενοι την κατάσταση της παθητικής άμυνας που ήταν υποχρεωμένοι να βρίσκονται οι Έλληνες στρατιώτες και την αδυναμία τους να τους κυνηγήσουν πέρα από την ορισμένη ζώνη. Για ένα χρόνο ο στρατός ήταν αναγκασμένος να είναι σε διαρκή επιφυλακή, άγρυπνος, δεχόμενος διαρκείς επιθέσεις.²²⁰

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 239. Οι Τούρκοι αυτοί δεν ήταν αυτόχθονες. Είχαν μεταφερθεί στην Ιωνία από τα Βαλκάνια κράτη και τη Μακεδονία μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, βλ. σχετικά Αρχείο Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 305.

²¹⁵ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 78.

²¹⁶ *Εστία*, 16/29.5.1919.

²¹⁷ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 103, 112.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 75, 100. Η Σμύρνη είχε καλυφτεί σε ακτίνα 15 χμ.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 104. Βλ. περισσότερα, Ξενοφών Στρατηγός, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία*, ό.π.

²²⁰ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 161.

Ο βρετανός ναύαρχος και πρόεδρος της Συμμαχικής Επιτροπής στην Κωνσταντινούπολη, Arthur Somerset Gough - Calthorpe, (1865 - 1937), εμπόδιζε το στρατό να λάβει μέτρα ασφάλειας παρά τις τεκμηριωμένες εκθέσεις του συνταγματάρχη Αλέξανδρου Μαζαράκη - Αινιάν (1874 - 1943) προς τη Διασυμμαχική Επιτροπή (11/24.10.1919) που ζητούσε άδεια για επέκταση με σκοπό την προστασία των πληθυσμών.²²¹

Στις 2/15.2.1920 την αρχιστρατηγία αναλαμβάνει ο αντιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος (1860 - 1936), με καταγωγή από τη Σμύρνη. Με απόφαση του Ανωτάτου Συμμαχικού Συμβουλίου, στις 6/19.6.1920, ο Ελληνικός Στρατός προελαύνει μέχρι τη γραμμή Πάνορμο - Μπαλικεσίρ - Φιλαδέλφεια - Ουσάκ. Συγχρόνως, εξυπηρετούνταν και οι σύμμαχοι με την κατάληψη της σιδηροδρομικής γραμμής μέχρι την Πάνορμο και εξασφάλιζαν τα νότια τους στα, υπό την κατοχή τους, Στενά των Δαρδανελίων.²²²

Η προέλαση του Ελληνικού Στρατού ήταν νικηφόρα και εύκολα συνέτριψε τον ανοργάνωτο σε αυτή τη φάση κεμαλικό στρατό. Στις 12/25.6.1920 η Ελληνική Ταξιαρχία Ιππικού, μετά από βρετανική πρόταση,²²³ εισήλθε στην Προύσα και συγχρόνως βρετανικά αγήματα πεζοναυτών κατέλαβαν τα Μουδανιά.²²⁴ Στις 16/29.6.1920 η Μεραρχία Αρχιπελάγους και η Ταξιαρχία Ιππικού κατέλαβαν τις οχυρωμένες τοποθεσίες Κερεσούν, Σόμα και Κεμέρ στο Αϊβαλή. Η Πάνορμος καταλήφθηκε στις 19.6/1.7.1920 από τη μικτή Ταξιαρχία Ξάνθης, περιορίζοντας τη δράση του Γιουσούφ Ισμέτ Πασά (Yusuf İsmet Paşa) και του, υπό 15.000 ένοπλων χωρικών, οργανωμένου στρατιωτικού του σώματος.²²⁵ Με τις επιχειρήσεις αυτές του Ελληνικού Στρατού είχε επιτευχθεί η διασφάλιση του ελέγχου των Στενών για λογαριασμό όλων των συμμάχων. Με πρόταση των Γάλλων και των Ιταλών το Ανώτατο Συμμαχικό Συμβούλιο αποφάσισε τον τερματισμό της ελληνικής προέλασης.²²⁶ Παρά την απόφαση αυτή, στις 16/29.8.1920 το Α' Σώμα Στρατού με

²²¹ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 101, 167 - 171. Βλ. περισσότερα, Μαζαράκης - Αινιάν Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα (1897 - 1943)*, Λαβύρινθος 2022. (Ο ναύαρχος αντιθέτως έμενε αδρανής απέναντι στην επιστράτευση των Τούρκων.)

²²² Δ.Ι.Σ., *Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνην*, ό.π., σ. 35.

²²³ Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 88.

²²⁴ Βλ. περισσότερα, Αντισυνταγματάρχη Αθανάσιος Χρυσόχοου, *Το Ελληνικό Ιππικό κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία 1912 - 1922*, Ιωάν. και Αριστ. Γ. Παπανικολάου, Αθήνα 1934.

²²⁵ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 107.

²²⁶ Τα εσωτερικά προβλήματα των συμμάχων ήταν ένας από τους λόγους που δεν επιβλήθηκε ο αφοπλισμός στους Τούρκους. Ενώ η ασυμφωνία τους μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης των

πρωτοβουλία του Παρασκευόπουλου, δίχως τη συνεννόηση με τους Βρετανούς, ούτε τη σύμφωνη γνώμη του Βενιζέλου, κατέλαβε την πόλη Ουσάκ (Ουσάκειον) και στις 22.8 /4.9.1920 η XIII Μεραρχία κατέλαβε το Τσεντίζ.²²⁷ Οι Έλληνες είχαν φτάσει σε βάθος 150 χμ. από τα παράλια με Μέτωπο πολέμου 400 χμ., γεγονός που ενεργοποίησε την ένοπλη τουρκική αντίσταση και επίθεση. Ο Ελληνικός Στρατός μπόρεσε και αντιμετώπισε νικηφόρα τις τουρκικές επιδρομές στον τομέα Κίου – Προύσας και στο Τσεντίζ, όμως με τις επιθετικές αυτές ενέργειες αντιλήφθηκε τη βελτίωση των στρατευμάτων του Kemal. Η κατάληψη των εδαφών αυτών από τον στρατό κατοχής χαροποίησε τους γηγενείς πληθυσμούς, Έλληνες, Αρμένιους, Κιρκάσιους, αντικεμαλικούς μουσουλμάνους, που τον υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό. Έβλεπαν σε αυτόν το σωτήρα από την καταδυνάστευσή τους από τους εθνικιστές Τούρκους.²²⁸

Στις 12/25.7.1920, μετά από συμμαχική έγκριση, καταστέλλεται το κίνημα του Συνταγματάρχη Cafer Tayyar στην Ανατολική Θράκη και οι Έλληνες εισέρχονται στην Αδριανούπολη.²²⁹

Μετά τις εκλογές, 9/22.11.1920, ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος και όλοι οι διοικητές και επιτελάρχες των Σωμάτων Στρατού και των μεραρχιών αντικαθίστανται. Ο αντιστράτηγος Αναστάσιος Παπούλας φτάνει στη Σμύρνη για να αναλάβει τα καθήκοντα του νέου Διοικητή της Στρατιάς της Μικράς Ασίας. Αυτή η αντικατάσταση των έμπειρων αξιωματικών με αντιβενιζελικούς όπως αποδείχτηκε ήταν η αιτία της επιχειρησιακής δυσπραγίας και της έλλειψης συνοχής στο στρατό που θα επακολουθήσει.²³⁰

Βερσαλλιών έδωσε χρόνο στην εδραίωση του τουρκικού κράτους, Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, σ. 32, 35, 38, 39.

²²⁷ Βλ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 88.

²²⁸ Για τις εμπειρίες των στρατιωτών στην Εκστρατεία βλ. περισσότερα: Δημήτριος Καμούζης (επίμ.), *Έλληνες Στρατιώτες και Μικρασιατική Εκστρατεία, Πτυχές μιας Οδυνηρής Εμπειρίας*, Εστία, 2022.

²²⁹ Μέχρι εκείνο το χρονικό διάστημα ο Ελληνικός Στρατός υπερέχει σε οπλισμό, οργάνωση και ηθικό.

²³⁰ Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 89.

2.5.1. Οι πολεμικές ενέργειες του 1921

Μετά από αυτές τις ελληνικές επιτυχίες οι σύμμαχοι επέβαλαν στην κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης τη Συνθήκη των Σεβρών, αλλά η δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου, η έλλειψη ομόνοιας των Ελλήνων, η αλλαγή της κυβέρνησης το Νοέμβριο του 1920, άλλαξαν τη στάση τους υπέρ των Τούρκων. Στην επιφύλαξη των συμμάχων απέναντι στην ικανότητα του Ελληνικού Στρατού να επιβληθεί στο Ανατολικό Μέτωπο συντέλεσε και η επαναφορά του Γ' Σώματος Στρατού στη γραμμή εξόρμησής του, Ακ Σου – Τίμπος - Κεστέλ, μετά την επιθετική αναγνώριση που προέβη το διάστημα 11/24 - 15/28.12.1920, παρά τη νικηφόρα προέλασή του μέχρι το Μποζ Εγιούκ – Τσεπνί - Σεϋγκουντού.²³¹ Ο Βενιζέλος διαβλέποντας τη πρόθεση της Γαλλίας και της Ιταλίας να συνδιαλλαγεί με τον Kemal και την πρόθεση αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών πρότεινε τη σύμπτυξη του στρατού στη ζώνη της Σμύρνης. Γνώμη που τον έφερε σε διάσταση με τους πολιτικούς του συνεργάτες στην Αθήνα, με την πλειονότητα της κοινής γνώμης και τη νέα κυβέρνηση. Πράγματι, στη Διασυμμαχική Διάσκεψη του Λονδίνου (8/21.2.1921), οι προτάσεις των συμμάχων για συνεννόηση ανάμεσα στις δυο αντιμαχόμενες πλευρές δεν έγιναν αποδεκτές από καμία. Τότε οι σύμμαχοι έθεσαν ως στόχο την ειρήνευση με τον Kemal και όχι τη συντριβή του.²³²

Η κυβέρνηση Ν. Καλογερόπουλου αντιλήφθηκε πως πρέπει να στηριχτεί μόνο στις δικές της δυνάμεις για να μπορέσει να προστατέψει τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής. Με τις σύμμαχες χώρες να δηλώνουν ουδετερότητα απέναντι στη νέα εμπόλεμη κατάσταση στην Ανατολή, προχωρεί σε επιστράτευση και στις 10/23 Μαρτίου αρχίζει η νέα επίθεση του Ελληνικού Στρατού. Παύεται η βρετανική στρατιωτική στήριξη, ενώ αντιθέτως ο Kemal ενισχύεται στρατιωτικά και οικονομικά από τη Σοβιετική Ένωση.

Η νέα κυβέρνηση Γούναρη, που αναλαμβάνει την εξουσία (14/27.3.1921) θέτει αντικειμενικό στόχο των στρατιωτικών επιχειρήσεων την κατάληψη των συγκοινωνιακών κόμβων Εσκή Σεχίρ, Κιουτάχειας και Αφιόν Καρα Χισάρ, ώστε να κοπεί η ανατροφοδότηση του κεμαλικού στρατού που βρίσκεται στην Άγκυρα.

²³¹ ΔΙΣ, ό.π., σ. 111. Βλ. επίσης, Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 89.

²³² Ο Δημήτριος Μάξιμος, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και ο Γεώργιος Βλάχος, δημοσιογράφος, μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Διάσκεψη του Λονδίνου, ήταν της γνώμης να εγκαταλειφθεί η Μικρά Ασία από τα Ελληνικά Στρατεύματα, βλ. Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία*, ό. π., σ. 118.

Μετά τις νίκες, που καταφέρθηκαν με τη συμβολή του ιππικού, στις κορυφογραμμές Τουμλού Μπουνάρ και Μπαλ Μαχμούτ, το Α΄ Σώμα Στρατού κατέλαβε το Αφιόν Καρά Χισάρ. «Ο συνταγματάρχη Πλαστήρας με το Ευζωνικό Τάγμα του εισήλθε νικητής στο Αφιόν Καρά Χισάρ. Κυριεύτηκαν πυροβόλο - οβίδες, 200 φορτωμένες καμήλες, 12 βαγόνια πλήρους πυρομαχικών. Ο Κεμάλ οπισθοχώρησε για το Ικόνιο».²³³

Το Γ΄ Σώμα Στρατού που ξεκίνησε από την Προύσα, αφού κατέλαβε την οχυρωμένη θέση της Κοβολίτσας, δε μπόρεσε να εισέλθει στο Εσκή Σεχίρ, το οποίο οι στρατιώτες του Mustafa İsmet İnönü υπεραμύνθηκαν με πείσμα.²³⁴ Η ήττα του Ελληνικού Στρατού στη μάχη του Ινονού (23.3/5.4.1921) διέκοψε για πρώτη φορά την έως τότε νικηφόρα προέλασή του. Έγινε φανερό ότι ο άτακτος τούρκικος στρατός είχε μετατραπεί πια σε οργανωμένο. Οι ελληνικές δυνάμεις επέστρεψαν στις αρχικές τους θέσεις, εγκαταλείποντας και το Αφιόν Καρά Χισάρ.²³⁵

Ακολουθεί νέα επιστράτευση για τους εφέδρους των κλάσεων 1903, 1904,²³⁶ 1912, 1913α και για τους Μικρασιάτες τους γεννηθέντες 1895 - 1901.²³⁷ Ο Κωνσταντίνος έφτασε στη Σμύρνη στις 30.5/12.6.1921 για να αναλάβει την αρχιστρατηγία *Υψηλό Ονόματι*.

Στο Βασιλικό Συμβούλιο στο ανάκτορο στο Κορδελιό, 3/16.6.1921, με τον πρωθυπουργό, τον Υπουργό των Στρατιωτικών Θεοτόκη, το Διοικητή της Στρατιάς, Παπούλα, τον αρχηγό του επιτελείου Δούσμανη και τον επιτελάρχη Ξενοφώντα Στρατηγό (1869 – 1927) ορίστηκε ως στρατιωτικός στόχος η κατάληψη της Άγκυρας και η καταστροφή του σταθμού ανεφοδιασμού του εχθρού, ενώ η πρόταση των Συμμάχων για αναστολή των επιχειρήσεων και αποχώρηση του Ελληνικού Στρατού από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, με τη συμφωνία του Βενιζέλου, για άλλη μια φορά αγνοήθηκε.

Η στρατιά ενισχύθηκε, και τώρα στο Μέτωπο υπάρχουν συνολικά τρία Σώματα Στρατού με 11 μεραρχίες και δύναμη 193.994 οπλίτες, 6.159 αξιωματικούς, 63.639 κτήνη και 318 πυροβόλα.²³⁸

²³³ *Κόσμος*, 8/21.3.1921. Βλ. επίσης, Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 136. Το Αφιόν Καρά Χισάρ (Νικόπολη) είναι πόλη στη δυτική Μικρά Ασία, 300 χμ. ανατολικά της Σμύρνης.

²³⁴ Η οχυρωμένη θέση της Κοβολίτσας αποτελούνταν από 3 συρματοπλέγματα 7 μ. πλάτους, διπλή σειρά χαρακωμάτων από μπετόν αρμέ, πυροβολεία, κρησφύγετα, παρατηρητήρια.

²³⁵ Δαγκλής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 397.

²³⁶ *Καθημερινή*, 1/14.5.1921.

²³⁷ *Κόσμος*, 23.3/5.4.1921.

²³⁸ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ.183.

Όπως μαθαίνουμε από την εφημερίδα *Κόσμος* στον ελληνικό Τύπο επιβλήθηκε λογοκρισία σε όλα τα θέματα « [...] για να προστατευτεί ο ελληνικός πληθυσμός από ειδήσεις που μπορεί να επηρεάσουν την ήδη κρίσιμη κατάσταση». ²³⁹

Εν όψει των επόμενων πολεμικών συγκρούσεων, που προμηνύονταν σφοδροί, οι κεμαλικοί προετοιμάζονται πυρετωδώς. «*Απέσπασαν στο μέτωπο τους μουσουλμάνους που εργάζονταν στα κεμαλικά τάγματα. Μετέφεραν τα στρατιωτικά σώματα από το μέτωπο της Κιλικίας στο ελληνικό μέτωπο. Ενίσχυσαν το στράτευμα με Κιρκάσιους, με Τατάρους και Κούρδους ιππείς από το Ικόνιο. Απαγχονίστηκαν αντικεμαλικοί και εμβερικοί Τούρκοι για να προληφθεί η πιθανότητα εξέγερσης*». ²⁴⁰

Η ελληνική επίθεση για τη δεύτερη εδαφική επέκταση άρχισε στις 9/21.6.1921.

Στις 30.6/13.7.1921 καταλήφθηκε το Αφιόν Καρα Χισάρ από την IV και XIII Μεραρχία Στρατού. ²⁴¹ Στις 4/17.7.1921 η ημιλαρχία της X Μεραρχίας εισήρθε στην Κιουτάχεια. ²⁴² Στις 6/19.7.1921 από τμήματα του Γ' Σώματος Στρατού κατελήφθη το Εσκή Σεχίρ. ²⁴³ Οι απώλειες ήταν πολλές και από τις δυο παρατάξεις. Οι Έλληνες κέρδισαν πολλά λάφυρα και αιχμαλώτους. Μουσουλμανικοί πληθυσμοί έφυγαν ανατολικότερα, αρκετοί όμως ένιωσαν ασφάλεια εν όψει της ελληνικής διοίκησης. ²⁴⁴

Με την ελληνική νίκη, μπορεί να περιήλθε στον Ελληνικό Στρατό όλη η σιδηροδρομική γραμμή που διευκόλυνε τον ανεφοδιασμό του στρατεύματος, όμως ο στρατηγικός στόχος, η συντριβή του τουρκικού στρατού, δεν είχε επιτευχθεί.

Στο Μεγάλο Πολεμικό Συμβούλιο στην Κιουτάχεια στις 15/28.7.1921 αποφασίζεται η κατάληψη της Άγκυρας και η συντριβή του εχθρού. Όπως αναφέρει σε συνέντευξή του ο πρωθυπουργός Γούναρης: «*Στόχος μετά την κατάληψη της Άγκυρας, είναι η αφομοίωση των εδαφών, η οικονομική και διοικητική πρόοδος με τη βοήθεια της ελληνικής διοίκησης και κατόπιν η επιστροφή του στρατού 30 χμ. δυτικά της Άγκυρας*». ²⁴⁵

²³⁹ *Κόσμος*, 2/15.4.1921.

²⁴⁰ Το ίδιο, 24.3/6.4.1921. Ο Enver Paşa, Τούρκος στρατιωτικός και πολιτικός, θέλει να εγκαθιδρύσει κομμουνιστική κυβέρνηση στη Μικρά Ασία, *Εσπερινή*, 12/25.5.1921.

²⁴¹ *Καθημερινή*, 2/15.7.1921.

²⁴² Στο ίδιο, 6/19.7.1921.

²⁴³ Στο ίδιο, 8/21.7.1921.

²⁴⁴ *Εθνος*, 15/28.8.1922.

²⁴⁵ *Κόσμος*, 26.8/8.9.1921.

Στο εχθρικό στρατόπεδο παύεται από την αρχιστρατηγία ο İpöhü και αναλαμβάνει ο Kemal αυτοπροσώπως.²⁴⁶ «Γίνονται νέες στρατολογίες, σκάβονται χαρακώματα μήκους 95 χμ. και βάθους 20 μ.»²⁴⁷

Η νέα ελληνική επίθεση ξεκίνησε στις 29.7/11.8.1921. Μετά τη διάβαση της Αλμυράς ερήμου, το Α΄ και Γ΄ Σώμα Στρατού αφού πέρασαν το νότιο κλάδο του Σαγγάριου ποταμού, πέτυχαν μεγάλη νίκη στο Κάλε Γκρότο 1/14.8.1921.²⁴⁸

Με τη μάχη του Σαγγάριου 11/24.8.1921 που ακολούθησε και κράτησε τρεις εβδομάδες, ο Ελληνικός Στρατός, παρασυρόμενος από τον τουρκικό που προκειμένου να μην κυκλωθεί υποχωρούσε, πλησίασε 50 χμ. νότια της Άγκυρας χωρίς να καταφέρει τη συντριβή του.²⁴⁹ Αλλά η Άγκυρα τελικά δεν καταλήφθηκε, αφού δεν μπόρεσε να διασπαστεί η τρίτη αμυντική ζώνη των Τούρκων που οι στρατιώτες είχαν εντολές απαγόρευσης υποχώρησης με απειλή θανάτου. Στις 29.8/11.9.1921 η Στρατιά μετά από πρωτοβουλία του αρχιστράτηγου Παπούλα, σε αναμονή κυβερνητικής απάντησης, προέβη σε απόφαση για σύμπτυξη στην αρχική γραμμή εξόρμησης Εσκή Σεχίρ – Αφιόν Καρα Χισάρ.²⁵⁰ Η παραμονή του στο εχθρικό περιβάλλον της Ανατολής ήταν πια δύσκολη. Η απομάκρυνση από τη βάση του δυσκόλευε τις επικοινωνίες και τον ανεφοδιασμό του, ενώ ο τούρκικος στρατός, ενισχυόμενος με κουρδικό ιππικό και 3 μεραρχίες, στις 28.8/10.9 προέβη σε αντεπίθεση.²⁵¹ Στις 4/17.9.1921 εκδηλώθηκε και νέα τουρκική επίθεση στο Αφιόν Καρα Χισάρ, την οποία η ελληνική πλευρά, παρατάσσοντας σθεναρή άμυνα ως τις 12/25.9.1921, κατάφερε να αντιμετωπίσει και να επιστρέψει στις γραμμές εφόρμησης.²⁵²

²⁴⁶ Στο ίδιο, 2/15.8.1921.

²⁴⁷ Στο ίδιο, 8/21.7.1921.

²⁴⁸ Στο ίδιο, 4/17.7.1921. Βλ. επίσης, Δ.Ι.Σ., *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν, 1919-1922, Επιχειρήσεις προς Άγκυραν 1921*, τμ. 5, Μέρος δεύτερον, Ανατύπωση 1989, Αθήνα 1965, σ. 94. Βλ. και Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, σ. 313.

²⁴⁹ Για τη μάχη της Άγκυρας, βλ. περισσότερα, *Καθημερινή*, 18.9./1.10.1921

²⁵⁰ *Καθημερινή*, 3/16.9.1921 και 12/25.9.1921.

²⁵¹ *Κόσμος*, 1/14.9.1921, «Το ιππικό πραγματοποίησε καταδρομικές επιθέσεις μέχρι τα ελληνικά μετόπισθεν, χτυπούσε εφοδιοπομπές, σιδηροδρομικούς σταθμούς και νοσοκομεία». Βλ. επίσης Δ.Ι.Σ. *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, σ. 350 - 359.

²⁵² Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία*, ό.π., σ. 377. Βλ. επίσης, Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 90.

2.5.2. Οι πολεμικές ενέργειες του 1922

Από το Σεπτέμβριο του 1921 επικρατεί μια στασιμότητα στο Μέτωπο. Τα εδάφη που κατέλαβε ο στρατός δεν προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα, όπως αναμενόταν. Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν αντέδρασαν καθόλου στις ελληνικές αυτές επιτυχίες και δεν επέτρεψαν στην Ελλάδα να τις κατοχυρώσει.²⁵³ Αντιθέτως, στις αρχές Ιανουαρίου 1922 η Γαλλία είχε ολοκληρώσει την εκκένωση της Κιλικίας και της Αλεξανδρέττας, αφήνοντας την Κιλικία στο Κράτος της Άγκυρας μαζί με όλο το πολεμικό υλικό της και τα αεροπλάνα.²⁵⁴

Τον Απρίλιο του 1922 η Ιταλία εγκατέλειψε τη ζώνη κατοχής της στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία και οι πληθυσμοί της περιοχής υπήχθησαν στην προστασία της ελληνικής στρατιωτικής διοίκησης του στρατηγού Αριστοτέλη Βλαχόπουλου (1866 - 1960).²⁵⁵

Η ελληνική κυβέρνηση εναπόθεσε τις ελπίδες της στη Βρετανία. Θα δεχόταν οποιοδήποτε σχέδιο ειρήνευσης στο οποίο θα κατέληγαν οι αγγλογαλλικές διαπραγματεύσεις. Στη διάσκεψη στο Παρίσι, το Μάρτιο του 1922, οι σύμμαχοι πρότειναν ειρήνευση και μετά εγκατάλειψη της Σμύρνης και της μισής Ανατολικής Θράκης από τα ελληνικά στρατεύματα.²⁵⁶ Μα ο απεσταλμένος υπουργός της Άγκυρας, Fethi Beis, αρνήθηκε την πρόταση, δηλώνοντας ότι για να σταματήσουν οι εχθροπραξίες, πρέπει πρώτα να εκκενωθεί η Μικρά Ασία. Εντωμεταξύ ο Kemal, με άκρα μυστικότητα, σχεδίαζε την τελική επίθεση.²⁵⁷

Ο Διοικητής της Στρατιάς Παπούλας αποστρατεύεται για λόγους υγείας στις 9/22.5.1922 και τη διοίκηση αναλαμβάνει ο αντιστράτηγος του πυροβολικού Γεώργιος Χατζηανέστης (1863 - 1922).²⁵⁸ Αιτία της παραίτησης του Παπούλα λέγεται ότι ήταν η ρήξη του με το Στεργιάδη εξαιτίας της απροθυμίας του τελευταίου να ενισχύσει το κράτος με χρήματα και άντρες.²⁵⁹

«Στην τελική υπουργική συνδιάσκεψη 24.6/7.7.1922 στο Υπουργείο Εξωτερικών υπό τη προεδρία του Βασιλιά, παρουσία των Υπάτων Αρμοστών

²⁵³ Ανδρέας Ν. Λοβέρδος, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, Σάκκουλα, 2001, σ. 114. Βλ. επίσης, *Καθημερινή*, 10/23.9.1921.

²⁵⁴ *Κόσμος*, 21.5/3.6.1922.

²⁵⁵ Στο ίδιο, 10/23. 4.1922. Με αρχηγείο στην πόλη Σόκια (Μαιανδρούπολη) και στη Νέα Έφεσο.

²⁵⁶ Βλ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 91.

²⁵⁷ Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, σ. 403.

²⁵⁸ *Κόσμος*, 4/17.5. 1922.

²⁵⁹ *Εσπερινή*, 24.8/6.9.1922, « [...] Ο κ. Α. Παπούλας [...] ευρίσκεται προ τοιούτων ραδιουργιών του Στεργιάδη, προ πλήρως αρνήσεως αυτού να εφαρμόσει τα προαποφασισθέντα υπό της κυβερνήσεως μέτρα περί ενισχύσεως του κράτους δι' ανδρών και χρημάτων [...]»

της Σμύρνης Στεργιάδη και Κωνσταντινουπόλεως Ν. Τριανταφυλλάκου, όλου του Υπουργικού Συμβουλίου και του νέου διοικητή της Στρατιάς Χατζανέστη αποφασίστηκε μέχρι το Σεπτέμβριο να τερματιστεί η εκκρεμής κατάσταση στη Μικρά Ασία. Οι αποφάσεις αυτές έμειναν μυστικές».²⁶⁰

Στις 7/20.7.1922, « [...] Στα πλαίσια της επιχείρησης καταστροφής της αλυσίδας ανεφοδιασμού του τούρκικου στρατού, βομβαρδίζονται και καταστρέφονται τα επάκτια πυροβολεία στα λιμάνια της Σαμψούντας και της Αμισσούς από Μοίρα του πολεμικού ναυτικού που ηγείτο το θωρηκτό Αβέρωφ. [...] Το «Αβέρωφ» ήταν μαζί με αμερικανικό πλοίο που περιπολούσε. Με το βομβαρδισμό καταστράφηκε το πολεμικό υλικό ρώσικης προέλευσης, που ήταν στις αποθήκες».²⁶¹

«Το Κράτος της Άγκυρας ετοιμάζεται για την τελική επίθεση. Ο Kemal αρνείται την εξέταση από τη Διεθνή Ανακριτική Επιτροπή που συστάθηκε για να εξακριβωθούν οι σφαγές κατά των χριστιανών και επιζητεί τρόπο να τερματισθεί η σύγκρουση».²⁶²
«Επιχειρείται συνεργασία Κωνσταντινούπολης με την Άγκυρα».²⁶³

Μεγάλη βοήθεια του προσφέρεται από την Ιταλία και τη Ρωσία, που απροκάλυπτα βοηθούν την κεμαλική κυβέρνηση. Παρά τις νηοψίες του ελληνικού στόλου για λαθρεμπόριο όπλων, «Όπλα ξεφορτώνονται στα λιμάνια του Πόντου και της Κιλικίας».²⁶⁴ «Από τη Γαλλία, με σοβιετικά χρήματα παραγγέλλονται όπλα και πολεμοφόδια».²⁶⁵ «Γερμανοί αξιωματικοί διοργανώνουν αεροδρόμια στην Άγκυρα».²⁶⁶

Ο Kemal πριν την τελική επίθεση φροντίζει να εξασφαλίσει τον απόλυτο έλεγχο των Τούρκων στρατιωτών και πολιτών. Με απολυταρχικό τρόπο καταφέρνει να προστατέψει τα νότια του από τους εσωτερικούς του αντιπάλους και απερίσπαστος να ξεκινήσει την τελική επίθεση. «Διατάσσει την απηνή δίωξη από τις επαρχιακές αρχές των εμβερικών και κομμουνιστών. Σε αυτό το κλίμα της καταπίεσης πολλοί αξιωματικοί του λιποτακτούν και καταφεύγουν στα όρη».²⁶⁷

Από την κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη ως έσχατη λύση αποφασίζεται η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης ώστε να επιβληθεί στην Τουρκία η συνομολόγηση της ειρήνης. Ενημερώνοντας, μα και ελπίζοντας στη σχετική αδιαφορία των συμμάχων, δόθηκε

²⁶⁰ Κόσμος, 25.6/8.7.1922.

²⁶¹ Στο ίδιο, 30.5/12.6.1922. Βλ. επίσης, Καθημερινή, 28.5/10.6.1922.

²⁶² Στο ίδιο, 25.5/7.6.1922.

²⁶³ Στο ίδιο, 14/27.7.1922.

²⁶⁴ Στο ίδιο, 21.5/3.6.1922.

²⁶⁵ Στο ίδιο, 31.5/13.6.1922.

²⁶⁶ Στο ίδιο, 14/27.7.1922.

²⁶⁷ Στο ίδιο, 31.5/13.6.1922.

εντολή και μεταφέρθηκαν 21.000 στρατιώτες από το Μέτωπο της Μικράς Ασίας στην Ανατολική Θράκη.²⁶⁸ Προς απογοήτευση και λύπη στρατού και λαού,²⁶⁹ ο Ελληνικός Στρατός ήρθε αντιμέτωπος με το συμμαχικό στρατό που είχε ενισχυθεί στη μεθοριακή γραμμή της Τσαλτάτζας (Μετρών) και μάλιστα με την ηθική και υλική ενίσχυση του Kemal στη Νικομήδεια με τρεις μεραρχίες.²⁷⁰ Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση του βρετανικού τύπου για την άδικη μεταχείριση προς την Ελλάδα.²⁷¹ Βρετανοί αρθρογράφοι μετά την απόρριψη της ελληνικής πρότασης για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης διαμαρτύρονται στην κυβέρνησή τους λέγοντας: «Αφού δε τους βοηθάτε, αφήστε τους να τερματίσουν τον πόλεμο».²⁷²

Παρακολουθώντας τον ελληνικό Τύπο της Αθήνας και της Σμύρνης, βενιζελικό και αντιβενιζελικό βλέπουμε τον ελληνισμό εκατέρωθεν του Αιγαίου και ανά τον κόσμο να συμβάλει με όλες του τις δυνάμεις στην προσπάθεια για την εθνική ολοκλήρωση. Ο Κωνσταντίνος και οι κυβερνήσεις με συναίσθηση της μεγάλης ευθύνης απέναντι στο λαό, στο μικρασιατικό ελληνισμό και στους συμμάχους, μέσα σε δημοκρατικό κλίμα εκλογών προσπαθούν να συμβάλουν στην επίτευξη του εθνικού στόχου. Η Εκκλησία, όπως σε όλες τις δύσκολες εθνικές στιγμές στήριγμα και οδηγός, προσφέρει τις υπηρεσίες της στο Έθνος. Ενώ από τις ανταποκρίσεις με τις ευρωπαϊκές εφημερίδες διαπιστώνεται ότι υπάρχει φιλελληνικός και φιλοτουρκικός Τύπος. Σε όλες τις χώρες, και στην Κωνσταντινούπολη ακόμη, υπάρχουν εφημερίδες που υποστηρίζουν την προσπάθεια του Ελληνικού Στρατού να τερματίσει τον πόλεμο και άλλες που τη θεωρούν επιθετική ενέργεια.

²⁶⁸ Στο ίδιο, 17/30.7.1922. Το σχέδιο τελικά εγκαταλείφθηκε από την κυβέρνηση. Η επιχείρηση, που είχε οριστεί για τις 16/29 Ιουλίου, θα επιτύχαινε και θα προσέφερε πολλά πλεονεκτήματα στους Έλληνες. Μα ο αρχηγός των συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων Harington με δική του πρωτοβουλία εμπόδισε το εγχείρημα. Η ελληνική κυβέρνηση που μέχρι τελευταία στιγμή έλπιζε στη βρετανική βοήθεια δεν αντέδρασε στις εντολές, θέλοντας να μη χαλάσει τις σχέσεις της με τη Βρετανία αυτή τη δύσκολη στιγμή, Horton, ό.π., σ. 294.

²⁶⁹ Καθημερινή, 14/27.8.1922.

²⁷⁰ Κόσμος, 17/30.7.1922.

²⁷¹ Εμπρός, 9/22.8.1922, Η τούρκικη αντικεμαλική εφημερίδα Πεγιάμι Σαμπάχ γράφει: «Η εκπλήρωση των τουρκικών εθνικών πόθων δεν εξαρτάται από τις στρατιωτικές νίκες αλλά από το βαθμό των σχέσεων των Τούρκων με τις Μεγάλες Δυνάμεις, μια και αυτό που θα υπερισχύσει είναι η θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι Τούρκοι μέχρι τώρα ποτέ δεν μπόρεσαν με τα όπλα να λύσουν το Ανατολικό Ζήτημα, αφότου παρουσιάστηκε στην Ευρώπη». Βλ. επίσης Δ.Ι.Σ., *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας*, σ. 426.

²⁷² Κόσμος, 8/21.8.1921, Ο βουλευτής Bottomly, υποστηρίζοντας την Ελλάδα, μιλώντας στην αγγλική βουλή ανέφερε: «Η Ελλάδα κρατά ανοιχτά τα Στενά, προστατεύει τους χριστιανούς, γλιτώνει τους Άγγλους από 2 μεραρχίες. Πριν 1 χρόνο δώσαμε στην Ελλάδα 6,5 εκ. λίρες στεργλίνες (καλοκαίρι 1920), τα μισά από όσα είχαμε υποσχεθεί». Βλ. σχετικά και Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 418.

Κεφάλαιο 3. Το τέλος της εκστρατείας

3.1. Η Τελική τουρκική επίθεση

Το καλοκαίρι του 1922 το ελληνικό Μέτωπο εκτεινόταν σε μεγάλο μήκος 738 χμ. Ξεκινούσε από τα Μουδανιά στο βορρά, ως το Αϊδίνιο στο νότο και απείχε 300 χμ. από τις βάσεις ανεφοδιασμού του στη Σμύρνη και στα Μουδανιά.²⁷³

Το μεγαλύτερο σύνολο των ελληνικών δυνάμεων κάλυπτε την πρώτη γραμμή, ενώ οι εφεδρείες ήταν λιγότερες. Εκατέρωθεν της *Εξέχουσας* του Αφιών Καρά Χισάρ ήταν το Α' Σώμα Στρατού με επικεφαλής τον υποστράτηγο Νικόλαο Τρικούπη (1868 - 1959). Το σημείο αυτό ήταν το πιο αδύνατο σημείο του Μετώπου γιατί εισχωρούσε στο εχθρικό έδαφος, απείχε μόλις 6 - 7 χμ. από τις θέσεις του εχθρού και νοτίως δεν ήταν καλά οχυρωμένο.

Το Β' Σώμα Στρατού είχε το στρατηγείο του στο Καζλί Γκιόλ Χαμάμ και αρχηγό τον υποστράτηγο Κίμωνα Διγενή (1871 - 1945).

Αυτά τα δυο Σώματα διέθεταν στην πρώτη γραμμή 37 τάγματα πεζικού και στην εφεδρεία 46 τάγματα πεζικού. Διέθεταν επίσης 262 ελαφρά, μέσα και βαριά πυροβόλα και 18 1/2 ίλες ιππικού.

Το Γ' Σώμα Στρατού είχε το στρατηγείο του στο Εσκή Σεχίρ και αρχηγό τον υποστράτηγο Πέτρο Σουμίλα (1861 - 1940). Διέθετε 38 τάγματα, 20 στην πρώτη γραμμή και τα υπόλοιπα στην εφεδρεία.²⁷⁴

Εξαιτίας του μεγάλου μήκους του Μετώπου δεν υπήρχε η απαιτούμενη πυκνότητα και τα κενά της αμυντικής διάταξης ήταν τεράστια. Είχαν γίνει προτάσεις από τον υπεύθυνο της επιτήρησης της Στρατιάς για την ενίσχυση του Μετώπου και ο Χατζηανέστης σχεδίαζε τη σύμπτυξή του. Η ιδέα της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης και η αιφνίδια επίθεση του Kemal δεν έδωσαν τον απαιτούμενο χρόνο να υλοποιηθούν.²⁷⁵

Απέναντι στις ελληνικές δυνάμεις είχαν αντιπαραταχτεί οι πιο φανατικοί αξιωματικοί του Kemal. Διοικητής του Δυτικού μετώπου ήταν ο İnönü, Γενικός

²⁷³ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 429.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 432.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 418.

Επιτελάρχης ο Fevzi Çakmak και διοικητής της 1ης Τουρκικής Στρατιάς ο Nureddin.²⁷⁶

Οι δυνάμεις τους τον Αύγουστο του 1922 ήταν: 110 τάγματα πεζικού στην πρώτη γραμμή και 83 ίλες ιππικού, ενώ 30 τάγματα πεζικού και 3 ίλες ιππικού ήταν στην εφεδρεία.²⁷⁷

Ο Kemal, πρωθυπουργός και πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης της Άγκυρας, συνεννοούμενος με την αντιπροσωπεία του στο Παρίσι αποφάσισε να γίνει η επίθεση πριν την επικείμενη Συνδιάσκεψη του Σεπτεμβρίου για το Ανατολικό. Την οργάνωσε λοιπόν και την διεύθυνε ο ίδιος με μεγάλη μυστικότητα.²⁷⁸ Η Αμάλθεια έγραφε στα τέλη Αυγούστου με αρχές Σεπτεμβρίου:

*«Η πρωτεύουσά του, Άγκυρα, μέρες πριν είχε κηρυχτεί σε κατάσταση πολιορκίας. Η προσέγγιση στα λιμάνια του Πόντου είχε απαγορευθεί σε κάθε είδους πλοίου. Το ταχυδρομείο, η συγκοινωνιακή, τηλεφωνική και τηλεγραφική επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη είχε διακοπεί».*²⁷⁹

*«Ο στρατός του διέθετε 21 μεραρχίες πεζικού με 75.000 ντουφέκια, 3 μεραρχίες ιππικού, βελτιωμένο πυροβολικό με πολλές πυροβολαρχίες και νεότερα πυροβόλα - φλογοβόλα γαλλικής προελεύσεως που όταν εκρήγνυνται προκαλούν πυρκαγιά».²⁸⁰ Πλήθος πυρομαχικών και πολεμοφοδίων, γαλλικά και γερμανικά αεροπλάνα που ξεφορτώθηκαν από τη Σαμψούντα και τη Μερσίνη, 150 αυτοκίνητα Fiat ιταλικά και 400 γαλλικά φορτηγά Μπερλιέ (Berlie), με τα οποία εξασφαλίστηκε η ταχεία μετακίνησή του, ελλείψει σιδηρόδρομου. Είχε προμηθευτεί καινούρια καλοκαιρινή περιβολή κυανού χρώματος, καινούρια δίκονα και αρβύλες».*²⁸¹

*«Από στις 7/20 Αυγούστου 1922 έφτασε μυστικά στο Ακσεχίρ, ανέλυσε το σχέδιο της επίθεσης και καθόρισε τη 13^η/26^η Αυγούστου, ως ημέρα επίθεσης».²⁸² «Συγχρόνως μάχεται και νικά τα βρετανικά στρατεύματα στη Μεσοποταμία».*²⁸³

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 440.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 442.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 437.

²⁷⁹ Κόσμος, 19.8/1.9.1922.

²⁸⁰ Αμάλθεια, 20.8/2.9.1922. Βλ. επίσης παρόμοιο δημοσίευμα Κόσμος, 14/27.8. 1922.

²⁸¹ Εμπρός, 20.8/2.9.1922. Βλ. επίσης, Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 418.

²⁸² Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 45. Βλ. επίσης Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 439.

²⁸³ Εσπερινή, 27.8/9.9.1922.

Κατόπιν μετέφερε με κάθε μυστικότητα νότια του ποταμού Ακάρ 12 μεραρχίες πεζικού, 4 μεραρχίες ιππικού, 200 ελαφριά και 62 βαριά πυροβόλα. Το Β' Σώμα Στρατού του ακολουθούσε ως εφεδρεία. Τον κύριο όγκο δυνάμεών του τον παρέταξε απέναντι από την *Εξέχουσα*.

Τους ασυρμάτους δεν τους μετέφερε, ώστε να εκπέμπουν σήμα από τις παλιές θέσεις του στρατεύματος. Με αυτό το τρόπο παραπλάνησε την ελληνική ηγεσία, που δεν είχε αντιληφτεί την κοντινή θέση που είχε πλησιάσει ο εχθρός.²⁸⁴

Η τουρκική επίθεση ξεκίνησε στις 5.00 π. μ. της 13^{ης} /26^{ης}.8.1922 στο πιο αδύναμο σημείο, νότια της δεξιάς πτέρυγας του ελληνικού στρατοπέδου, που βρισκόταν στην περιοχή του Αφιόν Καρα Χισάρ και μεταξύ του ποταμού Τσαϊ και Τουμλού Μπουνάρ, στην *Εξέχουσα*.²⁸⁵ «Σκοπός των Τούρκων ήταν ο αιφνιδιασμός, η διάσπαση του μετώπου και η συντριβή του εχθρού. Το πυροβολικό, εκπαιδευμένο από ξένους πυροβολητές, βομβάρδιζε ασταμάτητα όλη τη νύχτα σημειώνοντας μεγάλη ευστοχία. Ο εχθρός εφοδιασμένος με ψαλίδια έκοψε τα συρματοπλέγματα και εισχώρησε στο ελληνικό στρατόπεδο».²⁸⁶

Το Ε' Σώμα του εχθρικού ιππικού είχε από πολύ νωρίς τη νύχτα περάσει από το ορεινό και δύσβατο πέρασμα του Τσαϊ Χισάρ, βρέθηκε στα μετόπισθεν των αμυνόμενων, υπερκέρασε την γραμμή της 1ης Μεραρχίας από δυτικά και κατέστρεψε το τηλεφωνικό και τηλεγραφικό δίκτυο που επικοινωνούσε με το Στρατηγείο της Στρατιάς καθώς και τη σιδηροδρομική γραμμή που γινόταν ο ανεφοδιασμός των ελληνικών δυνάμεων. Τα Α' και Β' Σώματα Στρατού καταλήφθηκαν εξ απήνης, γιατί έσκαβαν δυτικότερα νέο περιχαρακωμένο μέτωπο ετοιμάζοντας την υποχώρηση.²⁸⁷

Το τουρκικό πυροβολικό διέλυσε τα χαρακώματα στην πρώτη γραμμή αντιστάσεως της 4ης Ελληνικής Μεραρχίας Μπελέντεπε – Τινάστεπε – Κιρτζάσλαν και οι αμυνόμενοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στη δεύτερη γραμμή αντιστάσεως.

Ο συνταγματάρχης Νικόλαος Πλαστήρας (1883 – 1953) με το 5/42 Σύνταγμα των Ευζώνων και άλλες μονάδες, διατάχθηκε από τη διοίκηση της Στρατιάς, που βρισκόταν στη Σμύρνη, 420 χμ. μακριά από το πεδίο της μάχης, να ανακαταλάβει τις

²⁸⁴ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 439.

²⁸⁵ *Εσπερινή*, 16/29.8.1922. Βλ. επίσης, *Εστία*, 14/27.8.1922. Βλ. και *Καθημερινή*, 15.28.8.1922.

²⁸⁶ *Κόσμος*, 13/26.8.1922.

²⁸⁷ *Εσπερινή*, 20.8/3.9.1922.

χαμένες θέσεις του Καλετζίκ, νότια του χωριού Κιοπρουλού, αλλά η αντεπίθεση, που εξαπολύθηκε την επομένη, 14/27 Αυγούστου, απέτυχε.

Οι Τούρκοι είχαν εδραιωθεί στα υψώματα και το πυροβολικό τους δέσποζε του πεδίου της μάχης.

Ο στρατηγός Τρικούπης διέταξε την εκκένωση του Αφιών Καρα Χισάρ και υποχώρηση προς το Ουσάκ και το Εσκή Σεχίρ.²⁸⁸ Οι ντόπιοι χριστιανικοί πληθυσμοί θα τους ακολουθούσαν φοβούμενοι τα αντίποινα.²⁸⁹

Μα η 4^η μεραρχία την ώρα της σύμπτυξης αντιλαμβανόμενη την παρουσία του εχθρού που είχε εισχωρήσει από βραδύς ανάμεσά του από κενό 5 χμ., φοβισμένη, σκορπίστηκε άτακτα. Η ομάδα μεραρχιών που διοικούσε ο Τρικούπης κατευθύνθηκε βόρεια και του Φράγκου κατευθύνθηκε νότια, χάνοντας τη μεταξύ τους επικοινωνία.²⁹⁰

Η ομάδα Φράγκου, συμπτυσσόμενη οργανωμένα στις 16/29 Αυγούστου δίνει την τελευταία μεγάλη μάχη του μικρασιατικού μετώπου στην οχυρωμένη τοποθεσία Τοναλού Βουνάρ.²⁹¹ Μετά την ήττα του, υποστηριζόμενη συνεχώς από τον Πλαστήρα έφτασε στο Νυμφαίο Ιωνίας, ακολουθούμενη από τους Έλληνες της Ιωνίας που εγκατέλειπαν τις εστίες τους για να αποφύγουν τους Τσέτες, και από τους λιποτάκτες στρατιώτες. Παρακάμπτοντας τη Σμύρνη μέσω του Τσεσμέ (Ερυθραία) πέρασαν στη Μυτιλήνη.

Η ομάδα Τρικούπη, ο οποίος εν τω μεταξύ είχε προαχθεί σε αντιστράτηγο μετά την παύση του Χατζηανέστη, με το Διγενή κατευθυνόμενη προς το Μπανάζ για να συναντήσει την ομάδα Φράγκου, εγκλωβίστηκε από τον εχθρό και ξημερώματα της 17/30 Αυγούστου δέχθηκε επίθεση στο στενό του Αλή Βεράν όπου, παρά τη θαρραλέα αντίσταση, ηττήθηκε. Στη μάχη αυτή πλήθος αξιωματικών και στρατιωτών έχασαν τη ζωή τους αρνούμενοι να παραδοθούν.²⁹²

Μετά το τέλος των εχθροπραξιών οι Έλληνες προσπάθησαν μέσα στη νύχτα να διαφύγουν.

Η ομάδα Τρικούπη τη νύχτα προς 18/31 Αυγούστου κατευθύνθηκε στο Ουσάκ για να συναντήσει, όπως έλπιζε, το Φράγκο και τον Πλαστήρα ακολουθούμενη από άμαχους πρόσφυγες ελληνικής και αρμενικής καταγωγής. Την επόμενη μέρα

²⁸⁸ *Εστία*, 16/29. 8. 1922.

²⁸⁹ *Εμπρός*, 20.8/3.9.1922.

²⁹⁰ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 459.

²⁹¹ Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', σ. 251.

²⁹² Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 499.

εισερχόμενη στο τουρκικό χωριό Καρατζά Χισάρ μη βρίσκοντας τις ελληνικές ομάδες στρατιωτών και μη διαθέτοντας άλλες δυνάμεις αντίστασης, παραδόθηκε στον εχθρό σε απόσταση μόλις 30 χμ. από το Τουμλού Μπουνάρ εκεί που προσπαθούσε να φθάσει.²⁹³

Το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, το απόσπασμα του Συνταγματάρχη Χαράλαμπου Λούφα,²⁹⁴ μονάδες της 13ης μεραρχίας πεζικού του Β' Σώματος Στρατού και μεραρχία του ιππικού, στις 23.8/5.9.1922, απέκρουσαν τουρκική επίθεση στο Σαλιχλή καταφέροντας να κρατήσουν ανοιχτό το δρόμο για την υποχώρηση τριών ελληνικών μεραρχιών που κινδύνευαν να κυκλωθούν από τα αντίπαλα στρατεύματα και τα βοήθησαν να κατευθυνθούν προς τα λιμάνια επιβίβασης.²⁹⁵

Στον τομέα του Εσκή Σεχίρ το Γ' Σώμα Στρατού δε δέχθηκε εχθρική πίεση γι' αυτό και κινήθηκε πιο άνετα στην πορεία εγκατάλειψης της μικρασιατικής γης. Στο διάστημα 13 - 18/26 - 31 Αυγούστου βοήθησε στην ασφαλή μετακίνηση των πληθυσμών Ελλήνων, Αρμένιων, καθολικών, Κιρκασίων, αντικεμαλικών Τούρκων καθώς και των προσφύγων από το Αφιόν Καρα Χισάρ και την Κιουτάχεια και στις 18 προς 19 Αυγούστου (31.8.1922 προς 1.9.1922) διατάχθηκε να αποχωρήσει.

Στις 5/18 Σεπτεμβρίου έφτασαν στη χερσόνησο της Αρτάκης και πέρασαν στη Ρεδαιστό της Αν. Θράκης.²⁹⁶

Η Ανεξάρτητη Μεραρχία του Γ' Σώματος Στρατού του συνταγματάρχη του πεζικού Δημητρίου Θεοτόκη ακολούθησε το δρόμο Ουσάκ – Σιμάβ - Πέργαμο κι έφτασε χωρίς απώλειες στα λιμάνια της Μικράς Ασίας και από εκεί στη Λέσβο μαζί με 8 χιλ. πρόσφυγες Έλληνες και Αρμένιους που προστάτευε.

3.2. Οι τελευταίες ώρες της Σμύρνης

Ανήσυχη η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία για τη δραματική πορεία των εξελίξεων καταφθάνει επειγόντως στη Σμύρνη, στις 18/31.8.1922.

Οι Υπουργοί Στρατιωτικών, Θεοτόκης και Εσωτερικών, Στράτος διαπιστώνουν ότι δεν υπάρχει τρόπος αναχαίτισης της εισόδου των Τούρκων στην πόλη. Αντικαθίσταται ο Χατζηανέστης από τον αντιστράτηγο Γεώργιο Πολυμενάκο (1859

²⁹³ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 484, 514. Αιχμαλωτίστηκαν οι σωματάρχες, τέσσερις συνταγματάρχες, πολλοί αξιωματικοί και 4.400 στρατιώτες.

²⁹⁴ Σαράντος Καργάκος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922) από το Έπος στη Τραγωδία*, τόμος Γ', Αθήνα 2021, σ. 248.

²⁹⁵ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 533.

²⁹⁶ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 594.

- 1942), που βρίσκεται ήδη στη Σμύρνη και αποφασίζεται η σύμπτυξη των στρατευμάτων στο Τσεσμέ και η εγκατάλειψη του μικρασιατικού εδάφους.

«Την επομένη (19.8/1.9.1922) ο Στεργιάδης δίνει διαταγή για τη μυστική συσκευασία των αρχείων της Στρατιάς και της Αρμοστείας».²⁹⁷ Οι δημόσιοι υπάλληλοι και η χωροφυλακή λαμβάνουν διαταγή να ετοιμαστούν για αναχώρηση.²⁹⁸

«Με το ατμόπλοιο Υπεροχή μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα τα αρχεία, ο Τούρκος διοικητής της Σμύρνης, οι υπάλληλοι και τα χρήματα της Εθνικής και Αθηναϊκής Τράπεζας, ενώ οι τράπεζες έκλεισαν».²⁹⁹ «Με άλλα δύο ατμόπλοια, στις 26.8/8.9.1922, μεταφέρθηκαν οι ανώτεροι και κατώτεροι υπάλληλοι της Αρμοστείας, οι στρατιωτικές αρχές και η χωροφυλακή. Ο Στεργιάδης αναχώρησε με πολεμικό πλοίο».³⁰⁰

Οι Γάλλοι και Άγγλοι υπήκοοι εγκατέλειψαν τη Σμύρνη, ενώ οι Ιταλοί παρέμειναν, μετά από συνεννόηση με τις πρεσβείες τους.

Ο σιδηρόδρομος Κασαμπά (Ιεροκαισάρεια) - Σμύρνης μεταφέρει τους τραυματισμένους στρατιώτες, καθώς και πληθυσμούς από το εσωτερικό που έρχονται στα λιμάνια να βρουν τρόπο να περάσουν στα αντικρινά νησιά για να σωθούν από τους επελαύνοντες Τούρκους.³⁰¹ Εκεί βλέπουμε τις τελευταίες προσπάθειες των χριστιανών που κατέφυγαν στις παραλιακές πόλεις να προστατευθούν. Η εφημερίδα *Εσπερινή* μας δίνει την εικόνα σε σχετική δημοσίευση:

«Οι Έλληνες στη Σμύρνη, την τελευταία στιγμή, προσπαθούν με τα υπολείμματα 4 μεραρχιών να σχηματίσουν μια μεραρχία για να προστατεύσουν τους άμαχους πληθυσμούς μια και ο στρατός σε συνεργασία με συμμορίες ατάκτων καταλαμβάνει τα χωριά στο δρόμο του για τη Σμύρνη και σπέρνει τον πανικό».³⁰²

«Στη χερσόνησο της Ερυθραίας οι Βουρλιώτες με τη στρατιωτική δύναμη του συνταγματάρχη Πλαστήρα μένουν για να υποστηρίξουν την υποχώρηση των γυναικόπαιδων».³⁰³

²⁹⁷ Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', σ. 253.

²⁹⁸ Χρήστος Αγγελομάτης Εμ., *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας, Το έπος της Μικράς Ασίας*, Εστία, 2008, σ. 182 – 183.

²⁹⁹ *Εσπερινή*, 27.8/9.9.1922.

³⁰⁰ Στο ίδιο, 28.8/10.9.1922. Βλ. επίσης *Εστία*, 28.8/10.9.1922. Βλ. επίσης, Ηλίας Βενέζης, *Μικρασία Χαίρε*, Εστία, 1979, σ. 68.

³⁰¹ *Εστία*, 27.8/9.9.1922.

³⁰² *Εσπερινή*, 27.8/ 9.9.1922.

³⁰³ Στο ίδιο, 29.8/11.9.1922.

Κάποιοι πρόλαβαν κι εγκατέλειψαν την πατρώα γη πολύ νωρίτερα. Οι υπόλοιποι που προσπάθησαν, μετά τα νέα για τη διάσπαση του Μετώπου και βλέποντας να καταφθάνουν 30 χιλιάδες πρόσφυγες καθημερινά από τα ενδότερα, ήταν αδύνατο να φύγουν γιατί ο νόμος 2870/1922, που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την 20^η.7/2^η.8.1922, εμπόδιζε την έλευση στην Ελλάδα σε μη κατέχοντες τα νόμιμα έγγραφα.³⁰⁴

Στις 27.8/9.9.1922 εισήρθε στη Σμύρνη δύναμη του τουρκικού ιππικού και ο διοικητής της κήρυξε Στρατιωτικό Νόμο. Ακολούθησαν ισχυρές τουρκικές δυνάμεις με διοικητή της Στρατιάς το Nureddin.³⁰⁵ Το πρώτο που φρόντισε ήταν να εκδικηθεί το μητροπολίτη Χρυσόστομο. Δίνεται εντολή να προσαχθεί στην τουρκική διοίκηση ο γενναίος ιεράρχης μαζί με τους Δημογέροντες Γεώργιο Κλιμάνογλου και Νικόλαο Τσουρούκτσογλου (1861 – 1922).³⁰⁶ Ο Τούρκος διοικητής κατηγορήσε το σεβάσμιο αρχιερέα για τη φιλελληνική του στάση και τις ενέργειές του εναντίον του τουρκικού έθνους και αφού τον εξύβρισε τον παρέδωσε στους εξαγριωμένους Τούρκους που είχαν κατακλύσει την πλατεία του Διοικητηρίου. Πρώτοι δολοφονήθηκαν από τους Τούρκους οι δύο Δημογέροντες. Ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος βασανίστηκε, τυφλώθηκε και διαμελίστηκε από τον τουρκικό όχλο βρίσκοντας έτσι μαρτυρικό θάνατο.³⁰⁷ Όπως μας διασώζει η εφημερίδα *Εμπρός*:

³⁰⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 1, απαγορευόταν η αποβίβαση στην Ελλάδα ατόμων ομαδικώς αφικνουμένων από την αλλοδαπή στην περίπτωση που δεν διέθεταν θεωρημένα διαβατήρια ή νόμιμα ταξιδιωτικά έγγραφα. Το άρθρο 2 προέβλεπε δραστικές ποινές για τους πλοιοκτήτες κ.ά. που μετέφεραν στην Ελλάδα τα παραπάνω πρόσωπα. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, 20 Ιουλίου 1922, τχ.1, αριθμός φύλλου 119. Όπως αποδείχτηκε ο νόμος είχε σχεδιαστεί για τους Καυκάσιους Έλληνες.

³⁰⁵ Ελένη Σβορώνου, *Το Πάτημα του Έλληνα, Μνήμη Αγίου Χρυσοστόμου Σμύρνης*, Κέδρος 2014, σ. 120 - 133.

³⁰⁶ Από την αγγλική και γαλλική πρεσβεία είχαν παρακαλέσει τον Χρυσόστομο να μεταβεί σε συμμαχικό πλοίο και να διαφύγει στο εξωτερικό. Μα ο ιεράρχης, μιμούμενος τις ηρωικές απαντήσεις πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών της ελληνικής φυλής, αρνήθηκε. Σε αντίθεση με τον Αρμένιο Αρχιεπίσκοπο Σμύρνης Genaert Turan που αποδέχτηκε την πρόταση των συμμάχων και έφυγε από τη Σμύρνη, όμως, δολοφονήθηκε από μέλη της εθνικιστικής αρμενικής οργάνωσης Ντασνάκ στις Ηνωμένες Πολιτείες, βλ. Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', σ. 379. Βλ. και Ιωάννης Δ. Δρούλιας, *Ο Εθνομάρτυρας Σμύρνης Χρυσόστομος και η Ενότητα των Εκκλησιών*, Ι.Μ. Νέας Σμύρνης, Αθήνα 1988, σ. 71.

³⁰⁷ Horton, ό.π., σ. 126 – 127. Βλ. επίσης, *Τηλέγραφος*, Θεσσαλονίκη 30.8/12.9.1922: «Ο ηρωικός Ιερομάρτυρας κατακρουρήθηκε ως ο έσχατος των κακούργων, βεβαιώνει η γαλλική πρεσβεία της Σμύρνης». Για το μαρτύριο του Χρυσοστόμου βλ. και Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Ο Σμύρνης Χρυσόστομος*, Ειρμός 1993, σ. 441 – 465. Βλ. του ιδίου, *Ο αφανισμός της Σμύρνης, Η θυσία του Χρυσοστόμου, Για τα 50 χρόνια της καταστροφής*, Σύλλογος Φοιτησάντων εις την Ευαγγελικήν Σχολήν Σμύρνης, Αθήνα 1972. Βλ. επίσης, Ηλίας Βενέζης, *Μικρασία, Χαίρε*, ό.π., σ. 47 – 48. Βλ. επίσης, René Ruau, *Θάνατος της Σμύρνης*, Ειρμός 1992, σ. 55 – 58. Βλ. ακόμη, Χρυσόστομος Χατζησταύρου, Μητροπολίτης Ι. Μ. Φιλίππων – Νεαπολέως – Θάσου, *Τιμητικός Τόμος επί τω Ιωβηλαίω του*, Καβάλα 1960, σ. 488 – 490. Βλ. και, Βικτώρια Σολομωνίδου, «Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4,

« [...] Κατά τινάς ο μητροπολίτης συνοδεύετο από το δικηγόρο Κιριτσόγλου. Καθ' οδόν τους συνάντησε ομάς εκ των φανατικών εκείνων τούρκων της Σμύρνης, οι οποίοι εφόνευσαν πρώτον τους συνοδεύοντας τον μητροπολίτη και κατόπιν, αφού έσυραν αυτόν άνευ καλυμμαυχίου και με καταρρακωμένα τα ενδύματά του, τον υπέβαλαν σε μύρια όσα μαρτύρια και τέλος τον εφόνευσαν εγκαταλείψαντες το πτώμα του εν μέση οδώ.»³⁰⁸

Ο Nureddin άφησε τους χριστιανούς κατοίκους στο έλεος των Τσετών, του στρατού και του οθωμανικού όχλου της πόλης. Στην πλατεία της Σμύρνης ντουφεκίστηκαν 100 Έλληνες, από αυτούς που υποδέχτηκαν τον Ελληνικό Στρατό το 1919.³⁰⁹

Στις 29.8/11.9.1922 υποστάλθηκε η ελληνική σημαία από το εξωτερικό σμυρναϊκό φρούριο.³¹⁰

Την επομένη, 30.8/12.9.1922, εμφανίζεται η πρώτη εστία φωτιάς στην Αρμενική Λέσχη που μεταφέρθηκε στην ελληνική συνοικία,³¹¹ εξαιτίας του ανέμου, και για τέσσερις ημέρες κατάστρεφε την πόλη.³¹²

Στις 31.8/13.9.1922 αρχίζει η επιβίβαση του Α' Σώματος Στρατού στο λιμάνι της Ερυθραίας και στις 13:15, 3/16.9.1922 το τελευταίο ελληνικό τμήμα των Α' και Β' Σωμάτων παίρνει το δρόμο της επιστροφής με κατεύθυνση τη Χίο και τη Λέσβο.³¹³

Στις 10/23.9.1922 ο Kemal φτάνει στη Σμύρνη.³¹⁴ «Σε συνέντευξή του σε ξένο ανταποκριτή, επηρμένος από τον ανέλπιστο θρίαμβο, δήλωσε πως το επόμενο βήμα είναι να ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη και να χτυπήσει τους Άγγλους στη Μοσούλη».³¹⁵

Με την ανακωχή των Μουδανιών (25.9/7.10.1922) λήγει ο πόλεμος της Entente με την Τουρκία,³¹⁶ με νικήτρια την Τουρκία, στην οποία παραδίδεται η Ανατολική

1983, σ. 302. Βλ. επίσης, Κώστας Μισαηλίδης, *Η Καταστροφή και οι Τελευταίες Μέρες της Σμύρνης*, Αθήνα 2023, σ. 30 – 32.

³⁰⁸ *Εμπρός*, 2/15.9.1922. Βλ. επίσης, *Ελεύθερο Βήμα*, 12/25.9.1922.

³⁰⁹ *Εσπερινή*, 28.8/10.9.1922.

³¹⁰ *Αμάλθεια*, Αθήνα, Ιανουάριος 1923.

³¹¹ René Ruau, *Οι Τελευταίες Ημέρες της Σμύρνης*, ό.π., σ. 60.

³¹² Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 537. Βλ. επίσης, Ureneck Lou, *Η μεγάλη φωτιά, Σμύρνη, Σεπτέμβριος 1922*, Αθήνα 2016, σ. 244.

³¹³ Κλάνης Αντώνης, *Στο Κλουβί της Ελλάδας της Στενής μας Κλεισμένοι*, ό.π., σ. 357.

³¹⁴ Η ελληνική Αρμοστεία απαγόρευε στους Έλληνες ρητά την οπλοφορία. Κανονισμός με ετεροβαρή χαρακτήρα μια και οι μουσουλμάνοι οπλοφορούσαν. Η Σμύρνη ήταν μια ανοχύρωτη πόλη. Δεν είχε ληφθεί μέριμνα για την άμυνά της, ούτε είχε εκπονηθεί σχέδιο για εκκένωση, βλ. Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', σ. 251.

³¹⁵ *Τηλέγραφος*, Θεσσαλονίκη 30.8/12.9.1922.

³¹⁶ *Καθημερινή*, 26.9/9.10.1922.

Θράκη. Ενώ με τη συνθήκη της Λωζάννης (11/24.7.1923) καταργείται η Συνθήκη των Σεβρών και θέτονται τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας.³¹⁷

Η Μικρασιατική Εκστρατεία έληξε άδοξα. Άφησε πίσω της 48.345 φονευθέντες, θανόντες και αγνοούμενους αξιωματικούς και οπλίτες και άλλους τόσους τραυματίες.³¹⁸ Εγκαταλείφθηκε στο πεδίο των μαχών όλο το βαρύ και πεδινό πυροβολικό και μεγάλες ποσότητες στρατιωτικού υλικού και εφοδίων.

Με την είσοδο του τουρκικού στρατού στη Σμύρνη,³¹⁹ οι άνδρες 18 - 45 ετών αιχμαλωτίστηκαν ως ένοχοι εσχάτης προδοσίας, εκτοπίστηκαν στο εσωτερικό της χώρας και ελάχιστοι επέζησαν.³²⁰ Ενώ ο αριθμός των θυμάτων στη πόλη ως τη κατάσβεση της πυρκαγιάς εκτιμάται σε 40.000 – 50.000 ψυχές.³²¹

Τα γυναικόπαιδα και οι υπερήλικες, όσοι δε βρήκαν φριχτό θάνατο, διατάχθηκαν να εγκαταλείψουν τη Μικρά Ασία σε 15 μέρες.³²²

Πάνω από 250 χιλιάδες πρόσφυγες, Έλληνες και Αρμένιοι, έφυγαν από τα λιμάνια της Σμύρνης, Τσεσμέ (Κρήνη) και Αϊβαλή.³²³ Από τα λιμάνια της Προποντίδας, Αρτάκη, Κύζικο, Μουδανιά και Κίο, έφυγαν πάνω από 60 χιλιάδες πρόσφυγες από τα μέρη της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας, ενώ 40 χιλιάδες βρήκαν μαρτυρικό θάνατο.³²⁴

Οι Έλληνες του Πόντου, γύρω στις 400 χιλιάδες, διώχτηκαν χωρίς καμιά προειδοποίηση.

³¹⁷ Στο ίδιο, 25.7.1923. Βλ. επίσης, Κλάψης, ό.π., σ. 358 - 372. Για τη Συνθήκη της Λωζάννης βλ. περισσότερα Αντώνης Κλάψης, «Η Συνθήκη της Λωζάννης είναι αντίστροφη πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας», *Clio Turbata*, 17/7/2017, [Αντώνης Κλάψης: Η Συνθήκη της Λωζάννης είναι αντίστροφη πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας – Clio Turbata](#). Βλ. επίσης, Λένα Διβάνη, *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830 - 1947), Απόπειρα Πατριδογνωσίας, Καστανιώτης*, ⁸2000, σ. 611 – 625.

³¹⁸ Δ.Ι.Σ., ό.π., σ. 620.

³¹⁹ Πλούσια είναι η βιβλιογραφία με τους διωγμούς και τα έκτροπα των τελευταίων ημερών. Ενδεικτικά βλ. Γιάννης Καψής, *Χαμένες Πατρίδες, Από την Απελευθέρωση στην Καταστροφή της Σμύρνης*, Αθήνα, 1989, σ. 251. Βλ. επίσης, Τάσος Βουρνάς, ό.π., σ. 44 – 47. Βλ. ακόμη τη λογοτεχνική εκδοχή, Στρατής Μυριβήλης, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Εστία 2008. Βλ. το Συλλογικό Έργο, *Μικρασίας Γραφές: 52 + 1 συγγραφείς γράφουν για τη Μικρασία*, Παρέμβαση, Κοζάνη 2022.

³²⁰ Αγγελος Μ. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Πατάκης, ⁴2020, σ. 33.

³²¹ Αρχείο Χρυσοστόμου, τόμος Γ', ό.π., σ. xxxiii. Βλ. επίσης, *Καθημερινή*, 2/15.9.1922.

³²² Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 94. Σε εκατοντάδες εκτιμούνται οι εξοντωθέντες στη Σμύρνη και τη γύρω περιοχή μετά την είσοδο των Τούρκων, βλ. Καργάκος, ό.π., τόμος Δ', σ. 260.

³²³ Ο άμαχος χριστιανικός πληθυσμός επιβιβάστηκε σε πλοία υπό την εποπτεία του αμερικανικού ναυτικού, τη μόνη δύναμη που έστερξε να βοηθήσει, βλ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 94.

³²⁴ Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 72. Βλ. επίσης, Νίκος Ανδριώτης (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 – 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Ι, Οι Πρόσφυγες η Άφιξη και τα Πρώτα Μέτρα Περίθαλψης*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 80.

Σε 1.500.000 ανέρχονται οι ξεριζωμένοι Έλληνες και σε 500.000 οι θανατωθέντες και εξαφανισθέντες.³²⁵

Από τους 459 ιερείς της επαρχίας της Σμύρνης οι 347 βρήκαν σκληρό θάνατο. Από τους επισκόπους, εκτός από τον άγιο Χρυσόστομο Σμύρνης πέθαναν με μαρτυρικό τρόπο οι άγιοι Ιεράρχες: Αμβρόσιος Πλειανθίδης, Μοσχονησίων (1872 - 1922), Γρηγόριος Ωρολογάς, Κυδωνίων (1859 - 1922) και Προκόπιος Λαζαρίδης, Ικονίου (1859 - 1923).³²⁶

Οι επίσημες ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν έκαναν τίποτα για να βοηθήσουν τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας δείχνοντας ανοχή και αδιαφορία για τη ζωή και την τύχη τους.³²⁷

Οι ιωνική γη κοιτίδα του πολιτισμού και του χριστιανισμού εγκαταλείφθηκε για πάντα μετά από αιώνες ελληνικής παρουσίας.

Η συμφιλίωση των Τούρκων στρατιωτικών με την ιδέα μιας ισχνής Τουρκίας περιορισμένης στα βάθη της Ανατολής και αποκομμένη από τις γύρω θάλασσες, Αιγαίο Πέλαγος, Μαύρη Θάλασσα και Μεσόγειο Θάλασσα ήταν αδύνατη. Η Ελλάδα, παρά τις νίκες της στους Βαλκανικούς Πολέμους και τη διπλωματική επιτυχία στις Σέβρες, παρέμενε μια μικρή χώρα με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες εξαρτώμενη από τις Μεγάλες Δυνάμεις και ευάλωτη στις πιέσεις τους. Η οικονομική ελληνική δυσπραγία και πολιτική αναταραχή, η αποφασιστικότητα του Kemal, η στροφή της πολιτικής των συμμάχων, δώρισαν στην Τουρκία την τελική νίκη. Η εκδίωξη από την Ανατολή μη μουσουλμανικών πληθυσμών και το κάψιμο των χωριών τους σήμαιναν και την οριστική και αμετάκλητη εγκατάλειψη από τους Έλληνες των πατρογονικών τους εστίων.³²⁸

³²⁵ Καργάκος, ό.π., σ. 316.

³²⁶ Χρυσοφόρος Κολοκυθάς, Αρχιμανδρίτης, *Ο Άγιος Χρυσόστομος Μητροπολίτης Σμύρνης και οι συν Αυτώ Αθλήσαντες Επίσκοποι Μ. Ασίας*, Δαλακάκης Ξάνθη, Καμένα Βούρλα 2005, σ. 119 - 128. Βλ. επίσης Νικόλαος Πρωτοπαπάς, *Μητροπολίτης Ι. Μ. Φθιώτιδος, Οι Άγιοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα 1992, σ. 34 - 38. Για το μαρτυρικό θάνατο των αγίων ιεραρχών βλ. περισσότερα, Ιάκωβος Κλεόμβροτος, *Μητροπολίτης Ι.Μ. Μυτιλήνης, Ο Εθνομάρτυρας Μητροπολίτης Κυδωνίων Γρηγόριος ο από Στρωμνίτης*, Αθήνα 1965. Βλ. ακόμη αποσπάσματα από τις Πατριαρχικές Εγκύκλιους στις 30 - 08 - 1922 και 18 - 11 - 1922, [Το Οικουμενικό Πατριαρχείο το έτος 1922](#). Μαζί τους τιμάται και ο Άγιος Ζήλων (Σαμψούντα), Ευθύμιος Αγριτέλης (1876-1921).

³²⁷ Βλ. σχετικά, Antonis Klapsis, «American Initiatives for the Relief of Greek Refugees 1922 - 1923», ό.π.

³²⁸ Για την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή της Κοζάνης και την επιρροή τους στον τρόπο ζωής των κατοίκων βλ. περισσότερα, Πρακτικά Ημερίδας, *Μικρασία, ένας Πολιτισμός Μετακομίζει, 100 Χρόνια από την Άφιξη και Ενσωμάτωση Ελληνικών Πληθυσμών μετά την Καταστροφή του 1922*, Παρέμβαση, Κοζάνη 2022.

Συμπεράσματα

Διαβάζοντας τις σμυρναϊκές, κυρίως, αλλά και τις αθηναϊκές εφημερίδες συμπεράνα πως με τις συχνές ανταποκρίσεις από τα ευρωπαϊκά κράτη και την Κωνσταντινούπολη είχαν πλήρη ενημέρωση και επίγνωση των γεγονότων που επηρέαζαν την εθνική υπόθεση, άλλοτε ταυτόχρονα με τα γεγονότα και άλλοτε εκ των υστέρων. Ενημερώνονταν σχετικά με τις κυβερνητικές αποφάσεις των χωρών αλλά και για τη λαϊκή αντίδραση σχετικά με τις εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα και με αίσθημα ευθύνης τις δημοσίευαν προς ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού.

Μέσα από τα άρθρα φαίνεται η εναγόνια προσπάθεια για μια εμπεριστατωμένη ενημέρωση σχετικά με το φλέγον εθνικό θέμα. Ο Τύπος παρακολουθεί τις ευρωπαϊκές εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα με αγωνία. Μέσα από τις ανταποκρίσεις διαπιστώνεται η διχογνωμία, τα διλλήματα, οι ενδοευρωπαϊκές, ενδοκρατικές και ενδοκυβερνητικές συγκρούσεις βλέποντας την άρνηση του Kemal να υποταχτεί και να δεχτεί τον ακρωτηριασμό της Τουρκίας. Ο ελληνικός Τύπος βλέπει τη σταδιακή απομάκρυνση των συμμάχων από την Ελλάδα προς όφελος των οικονομικών τους συμφερόντων. Η Ιταλία επιθυμεί την κατοχή και ανάπτυξη των λιμανιών των νοτίων παραλίων, η Γαλλία και η Αμερική την προώθηση των επενδύσεων τους και το νέο κομμουνιστικό καθεστώς της Σοβιετικής Ένωσης το σύμμαχο που θα του προσφέρει τη δυνατότητα της εξόδου στη Μεσόγειο Θάλασσα.

Διαβάζοντας τις εφημερίδες φαίνεται ότι η σύμμαχος Βρετανία χρησιμοποίησε τον Ελληνικό Στρατό για να προστατεύσει την κατοχή της στα Στενά, στάθηκε ουδέτερη απέναντι στην Εκστρατεία μετά την μεταστροφή των συμμάχων υπέρ της Τουρκίας και τέλος, μετά την αποφασιστικότητα του Kemal να μην υποχωρήσει, στέκεται διακριτικά στο πλευρό της Ελλάδας για να μη θιγούν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι των αποικιών της.

Διαβάζοντας τις σμυρναϊκές εφημερίδες διαπίστωσα την απεγνωσμένη προσπάθεια των Ιώνων για την εφαρμογή σχεδίου προστασίας και αυτονόμησής τους, με τη στήριξη μόνο της Εκκλησίας, και την ολιγωρία κυβερνήσεων και συμμάχων να την προωθήσουν.

Παρακολούθησα την επιδίωξη της συνεργασίας που προωθούσε η Εκκλησία με όλες τις χριστιανικές εκκλησίες, εκτός της καθολικής, τη συνεργασία της με τους

Έλληνες της διασποράς και τη γνωστοποίηση με συλλαλητήρια του ελληνικού ζητήματος.

Από τις αθηναϊκές και σμυρναϊκές εφημερίδες διαφαίνονται οι έμπονες προσπάθειες κυβερνήσεων και Κωνσταντίνου για την εξοικονόμηση χρημάτων και για τη σωτηρία του Στρατού και των διωκόμενων χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής.

Στα άρθρα των σμυρναϊκών εφημερίδων φάνηκε η πλήρη, ολόπλευρη και τεκμηριωμένη ενημέρωση που είχαν για την ενδυνάμωση του Kemal, τις στρατιωτικές και διπλωματικές του ενέργειες, την ανυποχωρητικότητα και την αποφασιστικότητα να πολεμήσει ως την τελική νίκη.

Τέλος αξίζει να τονιστεί ότι μελετώντας το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων στον ελληνικό Τύπο, βενιζελικό και βασιλόφρονα, δε διακρίνεται διάσταση απόψεων, αλλά διαπιστώνεται εθνική σύμπνοια, εξαιτίας βέβαια και της λογοκρισίας που είχε επιβληθεί.

Αντί επιλόγου

Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας έσβησε και η Ελλάδα μάζεψε τα παιδιά της στα περιορισμένα σύνορά της, τα στέγασε και μια νέα αρχή σε έναν νέο τόπο ξεκίνησε. Η πατρίδα αμέσως μετά την εθνική ταπείνωση, έστρεψε τη προσοχή της στην περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων. Η πατρίδα μας φέτος θυμάται τα γεγονότα, τις ένδοξες και τις τραγικές εκείνες στιγμές. Οι πληγές έχουν κλείσει, τα λάθη έχουν εντοπιστεί, οι αιτίες της καταστροφής έχουν μελετηθεί, αναλυθεί. Όλο και περισσότερα αρχεία της εποχής διατίθενται στον ιστορικό μελετητή προς έρευνα και ανάλυση.

Μπορεί να ζουν ακόμη κάποιοι υπεραιώνιοι συμπατριώτες μας, μάρτυρες των διωγμών και της καταστροφής, μα οι περισσότεροι έχουν φύγει από τη ζωή, αφού αγωνίστηκαν, αναγεννήθηκαν και αναδημιουργήθηκαν.

Ο ελληνισμός φέτος γιορτάζει τη νίκη της ζωής ενάντια στο θάνατο, την αναγέννηση μέσα από τις στάχτες, τη δύναμη της θέλησης και της ψυχής. Γιορτάζει την αντοχή και τη δυνατότητα να μπορεί να ξεπερνά εμπόδια ακόμη και τον ίδιο το θάνατο. Ελπίζει και δημιουργεί από την αρχή δίνοντας παράδειγμα στις επόμενες γενιές.

Βιβλιογραφία

1. Πηγές

Δαγκλής Παναγιώτης Γ., Στρατηγός, *Αναμνήσεις – Έγγραφα - Αλληλογραφία, - Το Αρχείο του, Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επίμ.)*, τόμος Β΄, Βιβλιοπωλείο Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965.

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, ψηφιακό αρχείο.

Τσίτερ Χρυσόστομος, *Το Αρχείο του Εθνομάρτυρα Σμύρνης Χρυσοστόμου*, τόμοι Β΄ και Γ΄, Αλέξης Αλεξανδρής (επίμ.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000.

1.1.Τύπος

Αμάλθεια, Σμύρνης

Έθνος, Αθηνών

Εθνικός Κήρυξ, Νέας Υόρκης

Εμπρός, Αθηνών

Εσπερινή, Αθηνών

Εστία, Αθηνών

Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος

Καθημερινή, Αθηνών

Κόσμος, Σμύρνης

Τηλέγραφος, Θεσσαλονίκης

2. Βιβλιογραφία – Αρθρογραφία

Αγγελομάτης Χρήστος Εμ., *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας, Το έπος της Μικράς Ασίας*, Εστία, 2008.

Αγτζίδης Βλάσης, «Το κίνημα ανεξαρτησίας του Πόντου και οι αυτόνομες Ελληνικές περιοχές στη Σοβιετική Ένωση του μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 9, 1992, σ. 170, 167, 176.

Αλεξανδρής Αλέξης, «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία, 1921 – 1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4, 1983, σ. 180 – 193.

Αναγνωστοπούλου Σία (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 – 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, IV, Μικρασιατικός Ελληνισμός, Από το Σύνταγμα των Νεότουρκων στην Καταστροφή, Ελληνικά Γράμματα, 2003.*

Ανδριώτης Νίκος (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 – 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, I, Οι Πρόσφυγες η Άφιξη και τα Πρώτα Μέτρα Περίθαλψης, Ελληνικά Γράμματα, 2003.*

Ανδριώτης Νίκος (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 – 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, VII, Η Πρώτη Προσφυγιά, Ελληνικές Προσφυγικές Μετακινήσεις, 1906 - 1922, Ελληνικά Γράμματα, 2003.*

Αρχηγείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασία 1919-1922, Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνη (Μάιος 1919 - Μαΐου 1920), Έκδοσης Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1957.*

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985, Βάνιας, Θεσσαλονίκη* ²³2005.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908 - 1912), Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.*

Βενέζης Ηλίας, *Μικρασία Χαίρε, Εστία, 1979.*

Βουρνάς Τάσος, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το Ξερίζωμα του Ελληνισμού, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1987.*

Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922, Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 2001.*

Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν 1919-1922, Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνην (Μάιος 1919- Μάιος 1920), Ανατύπωση 1990, Αθήνα 1957.*

Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν, 1919-1922, τόμος πέμπτος, Επιχειρήσεις προς Άγκυραν 1921, Μέρος δεύτερον, Ανατύπωση 1989, Αθήνα 1965.*

Γεωργής Γιώργος, *Στις απαρχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, Αθήνα ²1996.

Γιαννακόπουλος Γεώργιος Α.(επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 – 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909 - 1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, IV, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, Το Χρονικό της Μικρασιατικής Περιπέτειας 1919 - 1922)*, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Διβάνη Λένα, *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830 - 1947), Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Καστανιώτης, ⁸2000.

Δρούλιας Ιωάννης Δ., *Ο Εθνομάρτυρας Σμύρνης Χρυσόστομος και η Ενότητα των Εκκλησιών*, Ι.Μ. Νέας Σμύρνης, Αθήνα 1988.

Δρούλια Λουκία, Κουτσοπανάγου Γιούλα, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, τόμοι Α΄, Β΄ & Δ΄, Αθήνα 2008.

Εμμανουηλίδης Εμμανουήλ Χ., *Τα Τελευταία Έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 2010.

Καραθανάση Ευμορφία, *Το Τραγούδι της Καρδερίνας*, Ελίκρανον, Αθήνα 2021.

Καργάκος Σαράντος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919 - 1922) από το Έπος στη Τραγωδία*, τόμοι Α΄ - Δ΄, Αθήνα 2021.

Καργάκος Σαράντος, *Ο Εθνομάρτυρας Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Σμύρνης, ο «Περίβλεπτος»*, Βόλος 1992.

Καψής Γιάννης, *Χαμένες Πατρίδες, από την Απελευθέρωση στην Καταστροφή της Σμύρνης*, Αθήνα 1989.

Καψής, Παντελής Ι., *Πώς επήγαμε στη Σμύρνη Και πώς εφύγαμε : Δημοσιογραφικάί αναμνήσεις του κ. Π. Ι. Καψή*, Έκδοσις της "Εφημερίδος των Αθηνών Τυπογραφεία : Εκδοτικού Οίκου Διονυσίου Χ. Μαρούλη, Αθήνα 1934.

Κλάψης Αντώνης, *Στο Κλουβί της Ελλάδας της Στενής μας Κλεισμένοι, Πολιτική και Διπλωματία της Ελληνικής Εθνικής Ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κλάψης Αντώνης, Κούμας Μανόλης, *Εθνικές Κρίσεις Εθνικός Διχασμός*, Καθημερινή, 2019.

Κλάπης Αντώνης, «Η Συνθήκη της Λωζάννης είναι αντίστροφη πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας», *Clio Turbata*, 17/7/2017, [Αντώνης Κλάπης: Η Συνθήκη της Λωζάννης είναι αντίστροφη πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας – Clio Turbata](#).

Klapis Antonis, «Violent Uprooting and Forced Migration: A Demographic Analysis of the Greek Populations of Asia Minor, Pontus and Eastern Thrace», *Middle Eastern Studies*, Taylor & Francis Online, Λονδίνο 30 Μαΐου 2014, σ. 623 – 639.

Klapis Antonis, «American Initiatives for the Relief of Greek Refugees 1922 - 1923», *Genocide Studies and Prevention*, τμ. 6, τχ. 1, University of Toronto Press (UTP) 2014, σ. 98 - 106.

Κολοκυθάς Χρυσόφορος, Αρχιμανδρίτης, *Ο Άγιος Χρυσόστομος Μητροπολίτης Σμύρνης και οι συν Αυτώ Αθλήσαντες Επίσκοποι Μ. Ασίας*, Δαλακάκης Ξάνθη, Καμένα Βούρλα 2005.

Κουτρούμπας Θεόδωρος Γ., «110 χρόνια πριν από το ‘21: Η σφαγή του Μητροπολίτη Νέων Πατρών και ο μύθος της αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στα χρόνια της Οθωμανικής κατοχής», 6 Ιουλίου 2021. [110 χρόνια πριν από το ‘21: Η σφαγή του Μητροπολίτη Νέων Πατρών και ο μύθος της αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στα χρόνια της Οθωμανικής κατοχής | Πεμπτουσία](#).

Κωστής Γεώργιος, *Θρίαμβος – Προδοσία - Καταστροφή... η Ελλάδα Μεταξύ Πολέμου και Ειρήνης (1877-1923)*, τόμος Α', Δρόμων, Αθήνα 2006.

Κωστής Κώστας, *Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας, η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Πατάκης 2020.

Λοβέρδος Ανδρέας Ν., *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1828 – 1975)*, Σάκκουλα, 2001.

Μαυρογορδάτος Γεώργιος Θ., *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, 2018.

Μαυρόπουλος Δημήτριος, *Πατριαρχικαί Σελίδες, Το Οικουμενικό Πατριαρχείο από 1878 – 1949*, Αθήνα 1960.

Μισαηλίδης Κώστας, *Η Καταστροφή και οι Τελευταίες Μέρες της Σμύρνης*, Αθήνα ²1923.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Μικρασιατική Καταστροφή, Μικρές Εισαγωγές*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2018.

Μουρέλος Γιάννης, «Η γαλλοτουρκική προσέγγιση του 1921: Το σύμφωνο Franklin-Bouillon και η εκκένωση της Κιλικίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4, 1983, σ. 211 -276.

Νικολακόπουλος Ηλίας, (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 – 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, II, Οι Εκλογές 1910- 1920, Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το Θρίαμβο στην Ήττα, Ελληνικά Γράμματα*, 2003.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η Ελλάδα του Πολέμου και του Διχασμού», στο Καραπάνου Άννα (επίμ.): *Η Αττική Γη Υποδέχεται τους Πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Δεκέμβριος 2006.

Πρωτοπαπάς Ι. Νικόλαος, Μητροπολίτης Ι. Μ. Φθιώτιδος, *Οι Άγιοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Αθήνα 1992.

Παπουλίδης Κωνσταντίνος Κ., «Ο Ελληνικός Κόσμος στα Απομνημονεύματα του Σοβιετικού Πρεσβευτή στην Τουρκία S. I. Aralov (1922-1923)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τχ.10, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 185-195.

Παρασκευόπουλος Λεωνίδας, *Αναμνήσεις 1896-1920*, τόμος Β', Βιβλιοπωλείο Λαβύρινθος, 2020.

Ροδάς Μιχαήλ Λ., *Η Ελλάδα στην Μικρά Ασία (1918-1922), Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Λαβύρινθος, 2019.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Καστανιώτη, 2014.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Εστία, Αθήνα ³2019.

Σβορώνου Ελένη, *Το Πάτημα του Έλληνα, Μνήμη Αγίου Χρυσοστόμου Σμύρνης*, Κέδρος, 2014.

Σολομωνίδης Χρήστος Σωκρ., *Ο Σμύρνης Χρυσόστομος*, Ειρμός 1993.

Σολομωνίδου Βικτώρια, «Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4, 1983, σ. 302.

Στρατηγός Ξενοφών, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία, Ιστορική Επισκόπηση επί τη Βάσει Επισήμων Εγγράφων και Πηγών*, Πελεκάνος, 2010.

Συρίγος Άγγελος Μ., *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Πατάκης, ⁴2020.

Τηλλυρίδης Ανδρέας, «Meletios Metaxakis, 1871- 1935», *Εκκλησία και Θεολογία*, τμ. 4, 1984, σ. 655 - 929.

Τουμανίδου – Πατσινακίδου Συμέλα, «Η Κατά Καιρούς Εγκατάσταση Ελλήνων Ποντίων Προσφύγων του Πόντου και Καυκάσου στη Φθιώτιδα», στο Ιωάννης Μακρής - Αναστάσιος Καραναστάσης (επίμ.), *Φθιωτική Ιστορία, Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία – Αρχαιολογία – Λαογραφία)*, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού Δήμου Λαμιέων, Λαμία 2005.

Τσακαλογιάννης Πάνος, *Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία, από τη Βαστίλη στον 21^ο αιώνα*, Α' τόμος, Εστία, Αθήνα 2009.

Φραγκάκη - Syrett Έλενα, (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 – 2000, 6^{ος} τόμος, Η Εθνική Ολοκλήρωση, 1909-1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, ΙΙΙ, Το Κίνημα των Νεότουρκων, Οι Συνέπειες για τον Ελληνισμό 1908 – 1918, Ελληνικά Γράμματα*, 2003.

Χατζησταύρου Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Ι. Μ. Φιλίππων – Νεαπολέως – Θάσου, *Τιμητικός Τόμος επί τω Ιωβηλαίω του*, Καβάλα 1960.

Χριστόπουλος Παναγιώτης Φ., *Εφημερίδες Αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789 - 1970), Περιγραφικός Κατάλογος*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων & Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1993.

Beaton Roderick, *Ελλάδα, Βιογραφία ενός Σύγχρονου Έθνους*, Πατάκης, 2020.

Heinz Richter A., *Ελλάδα 1915-1917, Μέσα από τα Ρωσικά Αρχεία*, Γκοβόστης, 2018.

Horton George, *Η Μάστιγα της Ασίας*, Εστία, Αθήνα ²1993.

Housepian Marjorie, «George Horton and Mark L. Bristol: Opposing Forces in U.S. Foreign Policy, 1919 – 1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 4, 1983, σ. 131 – 158.

Kitromilides, P. M., & Alexandris, A., «Εθνική επιβίωση, εθνικισμός και αναγκαστική μετανάστευση: Η ιστορική δημογραφία της Ελληνικής κοινότητας της Μικράς Ασίας στο τέλος της Οθωμανικής εποχής», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τμ. 5, 1984, σ. 9 – 43.

Lindemann Albert S., *A History of Modern Europe - From 1815 to the present*, Κριτική, Αθήνα 2014.

Morgenthau Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 Το Έπος της Εγκατάστασης*, Τροχαλία, Νέα Σμύρνη 1994.

Morgenthau Henry, *Τα Μυστικά του Βοσπόρου, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος - Εκστρατεία Καλλίπολης - Νεότουρκοι - Διωγμοί Ελλήνων - Γενοκτονία Αρμενίων*, Τροχαλία, Νέα Σμύρνη ³1998.

Ruau René, *Θάνατος της Σμύρνης*, Ειρμός 1992.

Ruau René, *Οι Τελευταίες Ημέρες της Σμύρνης*, Κάτοπτρο, 1993.

Raphalides Samuel J., «The United States and the Question of the GrecoTurkish War, 1919–1922», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τμ. 8, τχ.1, Μεμβούρνη 2013, σ. 171 – 189.

Rathmann Lothar, *Stossrichtung Nahost 1914-1918, Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg*, Rütten & Loening Verlag, Berlin 1963.

Ureneck Lou, *Η μεγάλη φωτιά, Σμύρνη, Σεπτέμβριος 1922*, Αθήνα 2016.